- Title – विवाह वृन्दावन टीका (विवाह दीपिका)
- Accession No – Title –
- Accession No –
- Folio No/ Pages – 24/47
- Lines-
- Size
- Substance Paper –
- Script Devanagari ✓
- Language – संस्कृत
- Period –
- Beginning –
- End –
- Colophon-
- Illustrations -
- Source -
- Subject -
- Revisor -
- Author - श्री केशव

1. Remarks- अपूर्ण (13, 25 से 42 विलुप्त)

1

विवा॰टी॰ ॐस्वस्तिश्रीगुरुगणपतिभ्यांनमः अथप्रथमश्लोकव्याख्या केशवोनामगुरुराचार्यःपि
१ ताचजयति॥की॰ तीर्थानांशास्त्राणामधिपः कर्तृत्वात् यद्वापितृत्वात्सर्वतीर्थमूर्त्तिः कुंभ
द्भिर्नृपैःश्रितेसेवितेपदेयस्यराजमान्यइत्यर्थः नसंत्यक्तावेलास्थितिःकालमर्यादायेनसः
विहितसदाचारइत्यर्थः यस्मात्पर्याप्तालब्धाकलाविद्यादिलक्षणायैस्तैस्स्वशिष्यभूताद्विजा २
धिपाब्राह्मणास्तेषांसमीत्त्याद्दर्शनेनाज्ञायालब्धायाउर्व्याउत्कृष्टायामुद्रेहर्षस्यपूरं विभ
र्त्तीतिसनथा लक्ष्म्याःप्रभुधनधान्यादिसमृद्धेरीशः यद्वालक्ष्मीनाम्नीमज्जननीतस्याई।
शःपतिः अखिलान्यनेकानिदानानितेषांवारिणासंकल्पोदकेनसततंसदाप्रस्निग्धार्द्रत
रासन्नादितिर्गृहभूमिर्यस्य घोषेणशास्त्राध्ययनरवेणध्वस्तामलोजनपानकं येनसःउ
र्वीगुरुतरायाकृपानस्याःसिंधुरिव अथसमुद्रपदे उरुकृपायुतःसिंधुर्जयति की॰
तीर्थानामधिपोराजा कुंभद्भिर्मैनाकादिगिरिभिःश्रितमंगीकृतंपदंस्थानंयत्र नसंत्यक्तोत्रै

रामायनमः
१

घितावेलास्थितिस्तीरमर्यादायेन पुनः यदित्यव्ययं। यत् यदापर्याप्तकलस्य पूर्णस्य द्विजाधिपस्य चं
द्रस्य समीक्षया दर्शनेनानाउरुमुद्रा येनेदृशो भवति तदापूरं प्रवृद्धजलप्रवाहं विभर्त्तीति तत्थाभ।
वति लक्ष्म्याईशो जनकः अखिलैर्दानवारिभिर्देवैः सततं प्रस्निग्धा शोभना मस्तं दितिर्यस्य घोषे
णस्वगर्ज्जनेन ध्वस्तो मल्लः पातकं येन सुग्रीवसफलं जन्मयेव संति महोदधौ अहन्यहनि घोषे
ण वृस्लहत्यापाविलीयत इति पुराणं केशवः विष्णुशायनगरुड मत्वर्थीयोच २ अथविष्णुपक्षे 3
केशवो नारायणो जयति की॰ गुरुरर्जुनादीनामुपदेष्टा तीर्थानामधिपः गंगादीनां तत्पदज्ञ।
घोषे न्यत्वात् कुम्भीनिधरणीधरे श्रितंपदं निवासो येन शेषशायी नसत्यक्तावेलायां समुद्रतीरे द्वार
कायां स्थितिर्येन यस्माद्विजो रेवपर्याप्तात्वा श्रौर्यादिकल्ला येन स चासौ द्विजानां पतिः गरु
डस्तस्य स्ववाहनस्य समीक्षया श्लाघया उरुमुदो हर्षे स्य पूरं विभर्तीति सः लक्ष्म्याईशो x णामधि x
भर्त्ता अखिलासमग्रादानवारिगजगंडमदजलेन सततं प्रस्निग्धा रामकृष्णावतारादौ सम्पदि
णा।

मिति

वि॰ टी॰ २ निर्गतंगणाभूमिर्यस्य घोषाणांव्रजवासिनंदादीनांध्वस्तोमलोयेन उरुकृपासिंधुर्दयासागरः ३ अ
घस्त्वंयद्ते केशारश्मयः प्रशस्तावियंतेयस्यसकेशवःसूर्यः केशावोन्यतरस्यांप्रशंसायांमतुव
र्थेवः जयति की॰ गुरुर्मेयरोमकादीनांज्योतिषोपदेष्टा अनरावतीर्थानांशास्त्राणामधिपः प्रवर्त्त
कः यद्वातीर्थानांगंगादीनामधिपः स्नानकालेतन्मंडलान्तरावाहनविधानात् कुंभद्धिरूदयाद्व
लादिभिः छ्रितश्रृंगेषुधृतंपदंरश्मिरूपंयस्य यद्वाकुम्भतिसुमेरोछ्रितंपदंयेनसः नसंत्यक्तावेला
याःकालस्यप्रातरादेःस्थितिःप्रवर्त्तननियमोयेन यस्मात्सूर्यात्ययोग्राःकलायेनसद्विजाधिपश्च
न्द्रस्तस्यसमीहायाद्दर्शनेछ्यागम्राप्ताव्याप्तांश्चंद्रदर्शनलालसाश्चकोरादयस्तेषां उरुःसुस्मरंचन्द्रमंड
लेस्वकिरणसमर्प्पणेनविभर्त्तीतिस तेजोलक्ष्म्याईशः अखिलेदीनवारिभिरिंद्रादिभिःसततंप्र
स्निग्धासेवितासन्निधिर्यस्य घोषेणवेदरवेनध्वस्तोमलोयेनवेदपाठप्रवर्त्तकइत्यर्थः उरु
कृपासिंधुःस्थावरजंगमजगदात्मतयाद्वष्ट्यादिहेतुतयाचदयासागरः इत्यगणेशादेवस्तेः कत
मर्थचतुष्टयम् पद्यस्यास्यनिवद्धस्यग्रंथारम्भेवरीयसः १ तीर्थानामधिपःकुंभच्छ्रितपदोऽसंत्यक्तवे रामायनम॰
२

लास्यनिर्यत्स्वर्याम्नकलद्विजाधिपसमीताग्रोरुमुत्स्वरम्भृत् लक्ष्मीशोखिलदानवारिसततप्राप्तिय
सप्त-स्थितिर्घोघध्वस्तमलोजयत्युरुकृपासिंधुर्गुरुः केशवः १ वध्नातिस्मविवाहपूर्वकपदं वृन्दा
वनेकेशवादित्योयत्कुटिलोक्तियुक्तिवहुलंवक्रार्थगूढंपदैः हेलागम्यमनल्पहृष्टिसुधियांतन्ने 5
तरेषांतथातस्मात्तद्विवृत्तिंविशेषसहितामारब्धुमस्म्युत्सुकः २ नानाकलागमपटुर्भुविगीतकीर्त्तिः
श्रीकेशवोस्यतनयःकृतवेगणेशः टीकांभ्रमांधतमसापहरांविवाहवृंदावनस्यकरपीत
उनदीपिकाख्याम् ३ अथसकलागमाचार्यवर्योज्योतिर्वित्कुलावतंसोनेककलाकलाप
कुशलःश्रीकेशवार्कःकर्णकंठीरवादिग्रंथगणतादिनिर्मायनिजसत्कविताविशेषचातुरीद
र्शयन्संहितास्कंधैकदेशभूतंविवाहपटलंचिकीर्षुर्निर्विघ्नग्रंथसमाप्त्यादिफलकमाशीर्लक्षण
माचरति श्रीशार्ङ्गिणोरिति श्रयतिविश्वमेनांसाश्रीः शार्ङ्गंधनुरस्यास्तीतिशार्ङ्गीतयोर्लक्ष्मीना
रायणयोःसनवसन्निवेशःनवसंगमः सन्निवेशस्तुसंस्थायांप्रवेशेसंगमेपिचेत्यभिधानात् वोयुष्मा
कंक्लेशव्ययंकष्टनाशंसृजतुकरोतु सन्निवेशजातिंविशेषणद्वारेणाह चलचलदिति चलोचतोंच

उपयामसमये=

वि०वृं०टी० लंतौचलचलंतः संभ्रमं वरान्वायरावर्त्तमानानयनानामंचला: प्रांतास्तेषांश्रीः शोभायस्मिन्स्तत्तथा समासां
३ तविधेरनित्यत्वात्कप्रत्ययाभावः लज्जाकुलनयासानुरागयरस्परावलोकनेनयनांचलैरेवयुक्तं सकृन्य
त्रसन्निवेशेश्रृंगारहारस्यमणिः कौस्तुभश्चतयोरश्मीनांगुंफोग्रथनंश्रृंचलयोर्वस्त्रयोर्ग्रथनमेवमंगलंत
समये० दाचचार विवाहवरवधूप्रारंभेवस्त्राचलग्रथनंमंगलत्वेनक्रियतइतिशिष्टाचारः तदत्रश्रियःश्रृंगार
हारमणेःशार्ङ्गिकौस्तुभमणेश्चान्योन्यरश्मिगुंफेनप्रागेवनिष्पन्नमितिभावः अत्रमंगलार्थगणादिदोषः।

श्रीशार्ङ्गिणोःसृजतुवोनवसन्निवेशः क्लेशाव्ययंचलचलन्नयनांचलश्रीः यत्रांचलग्रथ
नमंगलमाचचारश्रृंगारहारमणिकौस्तुभरश्मिगुम्फः १ ७ रामायनमः ॥ ७ ॥

निरासार्थंचादौश्रीशब्दप्रयोगः तदुक्तम् देवतावाचकाःशब्दायेचभद्रादिवाचकाः तेसर्वेनैव
निंद्याःस्युर्लिपितोगणतोपिचेति यथाश्रियःकुरूणामधिपइत्यादौ वसंततिलकावृत्तम् १ अथास्मिन्ग्रंथ
स्याधर्मूलत्वेनप्रामाण्यंप्राचीनग्रंथेभ्योवैशिष्ट्यंचद्योतयन्ननुबंधचतुष्टयंचसूचयंश्रीकीर्तितंवस
नतिलकेनप्रतिजानीतेसंवर्ग्येति अहंविवाहवृन्दावनंनामग्रंथंविरचयामि विवाहःस्त्रीपुरुषस रामायनमः
३

स्फारो बहुलः स्फुरन् सुमनोयः परिमलो यः विशेषात् धृतः तेन सुन्दरं सुन्दरं फले न च ज्ञानं यत्तत् वनमपि परिमलेन फलेन च सुन्दरं भवतीति । टीकान्तरम्

मारामलत्तलास्तदर्थं वृंदावनमिव कृष्णो हितत्रगोपीभिः सह परस्परपाणिधारणपूर्वकं रासक्रीडादिकं कृतवान् । यथा । विवाहानां वृंदं समूहं भवतीति तथा अत्र हि सम्यक्त्वदसत्फलनिरूपणेनासत्समयरूपतस्मयेविवाहकरणे पुत्राद्यभिवृद्धिरित्याद्युक्तमस्य ग्रंथस्य विवाहवृंदावनत्वम् । कीदृशं स्फारत्स्फुरत्परिमला । तद्वपफलं स्फारंतिविस्तृतानि स्फुरंतिविकासमानानि परिगतो मलः परिमलो दोषाभावः कुगतिप्रादयश्चेति तत्पुरुषः तेनाढ्यानि नक्षत्रादीनां फलानि यस्मिन् तथाविचारेणनानामुनिवाक्यानां सर्वपक्षसिद्धांतसा

संवर्ग्य गर्गभृगुभागुरिरैभ्यगीर्भ्यः सारं वराहमिहिरादिमतानुसारं स्फारत्स्फुरत्परिमलाढ्यफलं विवाहवृंदावनं विरचयामि विचाररम्यम् २ ॥

रासारविचारेणरम्यम् किं कृत्वा गर्गादीनां गिरो वचनानि ताभ्यः एकदेशीयादिवाक्यपरित्यागेन सर्वसंमतमतस्वीकारात्मकं सारं संवर्ग्य मेलयित्वा न केवलं स्वमतेनैव सारं संवर्ग्य किंतु वराहमिहिरादिमतानुसारं आदिनाललल्लश्रीपतिश्रीधरनारदादीनां ग्रहणं तेषां मतमनुसरतीति तथा तं गर्गादिवाक्यानां सारासारपर्यालोचनया वराहादिमतेन सारं संचीय ग्रंथं विरचयामीत्यर्थः अनेन गर्गादिमुनिवाक्यमूलत्वेन प्रामाण्यं स्फारदित्यादि विशेषणेनेतरग्रंथेभ्यो वैशिष्ट्यं च स्वग्रंथस्य द्योतितं अत्र नन्दनक्षत्रपुष्टिकालमी.

विं०टी० अथ सर्वकार्येषु नक्षत्रादिभिः प्रथमशुद्धिरुक्तात्यं चांगशुद्धेः प्राधान्यं तत्रापि नवांशशुद्धेरुदयमप्यशुद्धं भशुद्धिहीनं
४ प्रवदंति संतः तस्माद्विशेषेण लग्नशुद्धिमादौ विचार्य कार्यं शुभमाकुर्यात् इदमुक्त्वा नक्षत्रशुद्धिरेव प्राधान्यात्प्रथ
ममभिधेया सा प्रयुक्तनक्षत्राणामेवेति शुभनक्षत्राणि तत्प्रसंगेन शुभसौरमासांश्चाह ध्रुवेति ध्रुवं शस्यं ध्रुवा ४
णि रोहिणी उत्तराणि अनुराधादीनि प्रसिद्धानि करो हस्तः तेषां समाहारः एकवद्भावः क्लीवत्वं च मघास्वाती
स्वाते अथ मेकादशनक्षत्रात्मको गणः श्रेष्ठ दूषणोव ल्पमालापापवेधादिदोषरहितस्तदा मृगीदृशां मृगनेत्रा
ध्रुवानुराधामृगमूलरेवतीकरं मघास्वातिरदूषणो गणः रवेरमीनामकरादिषट्कहीकरग्रहे मंगल
कृत्स्नमृगीदृशाम् २ प्राचेतसः प्राह शिवं भगवान्स सीतां तते दृष्टानसुखं विषेवे ॥ पुष्यस्तु पुष्यस्यपतिकाममेवं प्र
तिः स्त्रीमृगीनस्यादृगिवदृग्यासां तासां करग्रहे विवाहे मंगलकृत्स्यात् वदति च स्फुरद्दूषणभूषणोति क्रूरवे
धादिदोषेत्वशुभफलं वदति किंच रवेरिति षण्णां गृहाणां समाहारः षट्कं ही अमीनामीनरहितामकरकुंभ
वृषमेषमिथुनस्यार्कोविवाहे मंगलकृदित्यर्थः ३ अथ पूर्वाफाल्गुनी पुष्यौ केचिदुक्तौ तन्मतं निरासयाह
प्राचेतस इति उपजातिः प्रकृष्टं चेतो यस्यासौ प्रचेतनस्तस्यापत्यं प्राचेतसो मुनिर्विशेषः स भगवान्पूर्वाफाल्गु
नीनक्षत्रे शिवं शुभमस्मिन्विवाहे यत्प्राह तस्मिन्नक्षत्रे ऊढा परिणीता सीता सुखं न सिषेवे सेवितवती वनवा रामायनम

वाल्मीकि २ः

सख्योपहरणादिकं दुःखमेव प्राप्तो गर्गनारदशौनकादिभिरनुक्तत्वादनादरणीयमिति भावः ननु विवाहेम
ङ्गलविधायकस्य मुनिवचसः का गतिरिति चेत्तन्नीना प्राग्युगविषयत्वेनेति गमय पुष्पस्तु कामं मदनमति पु ९
ष्यतिनितरां वर्द्धयति एवं कारणादस्मिन्विवाहविषये स पुष्यः प्रजापतेर्ब्रह्मणः सकाशाच्छापमापप्राप्त
वान् पुष्णातिकार्याणीति पुष्यः कयवन्तौ निपातः ब्रह्मणः किल विवाहः पुष्ये भूत् अनन्तरं शंभुविवाहे होम
समये पार्वतीसौंदर्यदर्शनात्प्रचलितचेतसो ब्रह्मणः परिहितवस्त्रात् च्युतवीर्यस्य हस्तद्वयेन परामृष्टस्य तं

प्रावृड्वसन्तोर्ज्जसहः करग्रहः परैरुदाहारि न हारितन्मतं रवेरवैसारिणमुत्तरायणं पुरंध्रिपाणिग्रहलोप रायणम् ५ पु
नुमध्यस्थितकरणसहस्रेभ्यो गुरुपरिमाणाः षष्टिसहस्रं वालखिल्या मुनयो भूवन्निति वालेप्रति
ष्टम्। ततोऽनन्तरं ब्रह्मशापान्नक्षत्रस्य पुष्यस्य तत्र हेतुं निश्चिन्त्य विवाहविषये पुष्यं शप्त्वा न तो गर्गादिभिः सनिषि
द्ध इति भावः ५ अथ मासेष्वन्तरनिरासायाह प्रावृडिति उपजातिः प्रावृड्वर्षा वसन्तः प्रसिद्धः ऊर्ज्जः का
र्त्तिकः सहो मार्गशीर्षकः तेषु करग्रहः परैरन्यैर्वीरपराशरादिभिरुदाहारि कथ्यते स्म तन्मतं न हारि न मनो
हरं मदभिमतिरित्यर्थः तत्र हेतुः यतो रवेरुत्तरायणं मकरादिषट्कम् अवैसारिणं मीनरहितं मीनो वैसारिणोऽजह
त्यभिधानात् पुरंध्रीणां स्त्रीणां पाणिग्रहणलोपरायणमतिश्रेष्ठं अमीनोत्तरायणस्य गर्गादिवक्तृसंमत

कोप्यत्राभ्युपगम्य पुष्यत्वाद्विवाहे न गृहीष्यतीति ५८

वि० टी० त्वाद्दक्षिणायनांतःपाति प्रावृडादिग्रहणमेकदेशीयमतोनादरणीयमितिभावः उक्तंचज्योतिःसागरे वा
त्स्योवर्षमन्तनमिच्छन्तितथारैभ्योयनंचोत्तरं स्त्रीनामानमृतुं विहायमुनयोमांडव्यशिष्याजगुः चैत्रंप्रोष्ठप
दाश्वारःपरिणयेपौषंचदौर्भाग्यदं आषाढादिचतुष्टयंनशुभदं कौश्चित्प्रदिष्टंबुधैरिति स्त्रीनामानृतुःप्रावृ
ट्शरच्च शौनकः परिणयकालःशुभदःशरदिवसन्तेचविप्राणामिति नारदस्तु अप्रबुद्धेहृषीकेशेया
वत्तावन्नमंगलमितिप्रुक्त्वैकादश्युत्तरकार्तिकंमार्गशीर्षंचविधत्ते एवंसति देशाचारतोव्यवस्थाज्ञेया

याम्योत्तराःप्रागपराश्चपंचद्वेद्वेचरेखेरचयेद्विदिक्षु विदिग्द्वितीयागलिताग्नितारःसहाभिजि
त्तत्रभवेद्भवर्गः ६॥७॥

देशोदेशेयास्थितिःसैवकार्येतिवराहोक्तेः दाक्षिणात्याहिमार्गशीर्षेविवाहंकुर्वंति केचिद्गुर्जराविवाहेपी
त्यादि अतोग्रंथकृतास्वदेशाभिप्रायेणेदमुक्तमित्यनवद्यम् ५ अथनक्षत्रदोषान्विवक्षुर्महादोषंवेधंना
म्नादुपजातिभ्यामाह याम्येति याम्योत्तराःप्रागपराश्चपंचरेखाःरचयेत् विदिक्षुकोणेषुद्वेद्वेरेखे रचयेत्
इदंपंचशलाकाख्यंचक्रं तत्रचक्रेसहाभिजित् अभिजितासहवर्तत इतितथा तेनसहेति तुल्ययोगेव
हुव्रीहिः तत्रसहस्यसादेशावैकल्पिकत्वं विदिग्द्वितीयागलिताग्नितारः विदिशिद्वितीयायांरेखा
वामार्गेणन्यसेत् अपसव्यमार्गस्याभिप्रायगतिस्तद्वामार्गेणावश्यपान् ६॥७

तस्मिन्निति तस्मिंश्चक्रे अभिन्नाग्रगतमेकरेखाग्रलग्नं विवाहर्क्षमशेषं समस्तमेव ग्रहो भिनत्ति विवाहपदं वि
वाहकृत्योपलक्षणं यथाह श्रीपतिः वधूप्रवेशे दाने च वरणे पाणिपीडने वेधः पंचशलाकाख्ये त्वन्यत्र सप्त
शलाकक इति अशेषग्रहणं चरणवेधमुद्दिश्यार्थं तद्विषयं च वक्ष्यति वेधफलमाह स्त्रीपुंसयोरिति अ
सौम्यवेधः पापग्रहवेधः स्त्रीपुंसयोरायुर्हंति स्त्री च पुमांश्च स्त्रीपुमांसौ अचतुरादित्वात्साधु सौम्यव्यधः शु
भग्रहवेधः शश्वदनवरतं सुखानि हंति अतः सर्वथा विवाहे ग्रहविद्धनक्षत्रं त्याज्यम् ७ अथाभिजिन्मानं

तस्मिन्नभिन्नाग्रगतं भिनत्ति ग्रहो विवाहर्क्षमशेषमेव स्त्रीपुंसयोरायुरसौम्यवेधः सौम्यव्यधो हंति
सुखानि शश्वत् ७ वैश्वदेवस्य चतुर्लवः श्रवः पंचभूलव इहाभिजिन्मितिः अन्यतः परिणयादयं
व्यधः सप्तरेखवलये विलोक्यते ८

सप्तशलाकविषयं चाह वैश्वदेवतेति वैश्वदेवतभमुत्तराषाढा तस्य
चतुर्लवश्चतुर्थांशो तिमश्चरणः श्रवः श्रवणं तस्य पंचभूलवः पंचदशांशः आदिमः अयमिह वेधादिवि
षये भिजिन्मितिः स्यात् अयमनन्तरोक्तो व्यधो वेधो विवाहात्कन्यावरणादि विवाहकृत्यादन्यतोन्यत्र सर्व
कृत्येषु व्रतबंधवास्तुयात्रादिषु सप्तरेखवलये सप्तशलाकाचक्रे विलोक्यते अत्र विवाह पटलेन्यक्षो।
त्योपयोगि वेधनिरूपणेन वेधाद्ययः सर्वे वक्ष्यमाणदोषाः स्वारस्येन सर्वशुभकृत्येषु ज्ञेया इति सूचितम्

= ८ टि. ६

वि० दं० टी० ६

सकिलेति द्रुतविलंबितम् स एवंविधः किल प्रसिद्धो वेधविधिर्मिथः परस्परं द्वितृतीययोरादिचतुर्थयोश्च
रणयोः स्यात् तौ च त्रयश्च तेषां पूरणौ द्वितृतीयौ तयोर्द्वितीयतृतीययोरित्यर्थः एवमादिश्च चत्वारश्च तेषां
पूरणौ आदिचतुर्थौ तयोरादिचतुर्थयोरित्यर्थः प्रथमादिचरणस्य ग्रहेण स्वरेखाग्रनतत्र चतुर्थादिचरणः
क्रमेण विध्यत इत्यर्थः पादवेधविषयमाह अशुभेति अशुभविद्धं नक्षत्रं सकलं सर्वदा त्यजेत् शुभवेधं
चरणं त्यजेत् एवं त्वसंपदि अन्यनक्षत्रासंभवे सति अर्थादन्यसंभवे शुभविद्धमपि सकलं त्यजेदिति

त. सकिलवेधविधिर्द्वितीययोश्चरणयोर्मिथ आदिचतुर्थयोः अशुभविद्धमशेषमुत्सृजेच्चरणं
शुभवेधमसंपदि ९ यदशुभैर्गतगम्यमधिष्ठितं यदपि च त्रिविधाद्भुतदूषितम् तरणितारक
तोपि चतुर्दशं तदखिलेपि खिलं शुभकर्मणि १०॥ छ

९ दोषांतरमाह यदशुभैरिति द्रुत० यन्नक्षत्रमशुभैः पापग्रहैरशुभैश्चाशुभौ चाशुभाश्च द्वंद्वैकशेषा
देकेन द्वाभ्यां त्रिभिर्वा गतं भुक्तं गम्यं भोग्यमधिष्ठितं युक्तं यदपि च नक्षत्रं त्रिविधैर्दिव्यभौमांतरिक्षैरद्भुतैः
धस्यर्कभूकंपोल्कादिभिर्दूषितं यदपि तरणितारकतः सूर्याधिष्ठितनक्षत्राच्चतुर्दशं संध्योदितमित्यर्थः
कनीनिकायां नक्षत्रे तारकं तारिकेति चेति विश्वः तन्नक्षत्रमखिले शुभकर्मणि विवाहव्रतबंधयात्रादौ खि

रामाय नमः
६

अग्रयलक्ष्मादोषमाह रवीति अर्कः सूर्यः विधुंतुदनीति विधुंतुदो राहुस्तौ रविनखैर्मितं स्वाधिष्ठितनक्षत्रात्क्रमेण
द्वादशं विंशतितमं अभिसम्मुखं लक्षयतः खंडुरावखंडलं भागः छेदश्चेति क्षीरस्वामी नरखंडलमखंडलं नाद्दश
मंडलं यस्यासौ तथा संपूर्णमंडलश्चंद्रो मुनिभिः सप्तभिर्मितमभिलक्षयति एतदुक्तं भवति पूर्णमंडलश्चंद्रः किल 13
पूर्णतेमवति तत्र यन्नक्षत्रं तस्मात्सप्तमं चंद्रोभिलक्षयति तच्च कृष्णपक्षे सन्नसदास्यादिति कृतवहास्तयत्रार्को।
त्रिद्विविंशतिषट्प्रसिद्धा जिनाश्चतुर्विंशतिः दंतिनोष्टौ ते तुल्यं नक्षत्रं स्वाधिष्ठितनक्षत्रात्क्रमेण। द्वितिसुताद्भौम
र्त्रीं रविनखैर्मितमर्कविधुंतुदौ मुनिभिरिंदुरखंडलमंडलः कृतवहार्कतिषड्जिनदंतिभिः द्वितिसुताद्भिलक्षय
ति ग्रहः ११ इति सति धुसदामभिलक्षणे यदनुलक्षणमुक्तमृषिव्रजैः तदुडुपश्चिमपूर्वविभागयोरनधिकाधि
मास्य ग्रहोभिलक्षयति भौमादयः क्रमेण लक्षयंतीत्यर्थः १२ अत्र सर्वेषां सम्मुखलक्षणमेवोक्तं पूर्वोक्तचतुर्णां
ष्टलक्षणं चतुर्णां चाभिलक्षणं कथमुक्तं तत्र हेतुमाह इतीति इत्येवं विधेद्युसदां ग्रहाणामभिलक्षणे सति यदनु
लक्षणमृषिव्रजैर्मुनिसंघैरुक्तं ऋजुमार्गेण सिद्धांतोर्थस्य वक्रेण साधनायोगादिति न्याये सत्यपि तदनुलक्षणमु
डुपश्चिमपूर्वविभागयोर्नक्षत्रोत्तरपूर्वार्द्धयोर्न्यूनाधिकदोषविवक्षया हेतुनोक्तं एतदुक्तं भवति ग्रहा नक्ष
त्राणि च प्रायः सुखानि संति ततः प्रेरितालक्ष्याग्रस्य स्वपृष्ठे लगति पश्चात्प्रेरिता चाग्रभागे ततोग्रभागे लगतीति।

वि०टी०क० नक्षत्रस्य पूर्वार्द्धेऽधिकदोष उक्तमर्द्धेन्यूनः पृष्ठलत्तितस्य तु पूर्वार्द्धेऽल्पः पश्चार्द्धेऽधिकः स्यादिति हेतुना पृष्ठलत्तनं महर्षि
७ भिरुक्तमिति ग्रंथकृता लत्तितनक्षत्रस्याखिलस्यापि निषिद्धत्वादभिलत्तनमेवोक्तम् १२ अथ लत्ताया फल
माह उडु नीति उडुनि नक्षत्रे शुभग्रहलत्तया निर्दलिते सति तस्य नक्षत्रस्य यद्विहितं फलं तन्नास्ति कया बलस्य ग
लत्तया गलतीति गलत्तस्य भावो गलत्ता तया निर्बलतयेत्यर्थः अशुभेन ग्रहेण लत्तितं यदुडु नक्षत्रं तत्र नूढयोः
परणतयोर्दम्पत्योः परमत्यर्थमसुतापकरं प्राणतापदं सत् धनसुतानन्तिस्वादिति अशुभलत्तितनक्षत्रे उद्वाहि
उडुनि निर्दलिते शुभलत्तया न फलमस्ति बलस्य गलत्तया अशुभलत्तितमत्तितदृढयोर्द्धनसुतानसुताप
करं परम् १३ विद्धात्रयोदशभिरूर्द्धगतैकरेखा खार्जूरकं तदिह शीर्षभतो भचक्रे न्यस्ते सहाभिजितितारक
तयोः प्राणतापो धनसुतनाशश्च भवतीत्यर्थः कुत्र विलेपितानि राजभान्वोः कुल्यर्तेगम्यगतयोर्नयनार्गलेयम् १४
१३ अथैकार्गलदोषमाह वसंत० ऊर्द्धगतैकरेखा तिर्यक्स्थिताभिस्त्रयोदशरेखाभिर्विद्धा सती खार्जूरकं नाम च
क्रं स्यात् इहास्मिंश्चक्रे वद्यमाणशीर्षनक्षत्रमारभ्य सहाभिजितिचक्रे न्यस्ते सति तारकराजभान्वोश्चन्द्रसूर्ययोः
कनीनिकायां नक्षत्रे तारिकं तादृक्के त्रिचेतिविग्रहः तारकाणां राजा तारकराजः यद्वा ज्यापोः संज्ञा यामिति कृत्स्नः
स्वस्वनक्षत्रावस्थितयोश्चन्द्रार्कयोरेकरेखागतयोरियं नयनार्गला स्यात् परस्परदृष्टिपातलक्षण एकार्गलः
स्यादित्यर्थः कथंभूतयोस्तुल्यर्तेगम्यगतयोस्तुल्यैकदृशयोर्गम्यगतैययोस्तौतया एकतरस्यापि आवर्तिनक्ष त्रमापन्नमः
७

xमx

नगतेतावत्पन्यस्यगम्येसतीत्यर्थः अनेनपादभेदःसूचितः तद्यथा प्रथमचतुर्थयोरन्योन्यंकिलवेधः तत्रैकतरस्य प्रथमचरणस्यस्यपादमात्रंगतमन्यस्यचतुर्थचरणस्यस्यपादमात्रंगम्यस्यात् एवंद्वितीयतृतीययोरपि तच्चैता रदेतमहादोषेषुपठितं खार्जूरकंसमाहृतंभवति १४ एषोक्तं दुष्टयोगेसतितस्मिन्तिःसंख्या रूपसंयुताहृतासती शीर्षमंभवति साचमितिरर्द्धितायदिशेषिणीशेषवतीभवति तदासार्द्धविष्म १३।३ एकशीर्षमंस्यात् दुष्टयोगाः व्याघात शूलपरिघव्यतिपातविष्कंभगंडातिगंडवज्रवैधृताः तत्रव्याघातसंख्या १३ रूपसंयुता १४ अर्द्धिता ७ जाताशीर्षमंपुन र्वसुः एवंशूलादिषु तथागंडः ११ रूपयुतः १२ अर्द्धितः ६।३ इयंशेषिणीसंख्यासार्द्धत्रयोदश १३।३ युता १९ जातंशीर्षं
शीर्षमंभवति रूपसंयुतादुष्टयोगमितिरर्द्धितासती शेषिणीचयदिसार्द्धविष्म्युक्तमंगलंगलतिसार्गलेविधौ
१५ त्यक्त्वागतेष्यस्यपरेतुहेतुमुक्तितिनदत्रमशेषमेव एकार्गलस्यैवहिसाविभंगीसंध्यादितयद्गलहस्तयति १६
भंमल मंगलमितिसार्गलेविधौसतिमंगलंगलति अर्गलयासहवर्तमानः सार्गलएकार्गलगतयोश्चंद्रार्कयोः सतो र्मंगलंनश्यतीत्यर्थः १५ अत्रैकार्गलविषयेपरमतमाह त्यक्त्वेति परेश्रीपत्यादयस्तुल्यत्वेगम्यगतयोरित्युक्तं गतेष्य स्यहेतुत्यक्त्वाएकार्गलविद्धनत्तत्रमशेषमेवतन्मुक्तितित्यजंति तेषामयमाशयः हियतःसापिएकार्गलस्यैवविभंगीप्र कारविशेषः तदुदाहरति संध्येति यद्यतःसंध्यादितनत्तत्रंसर्वमेवगलहस्तयति कल्पादित्वाग्निच यथासंधाग तंरविरणापादविद्धमपिसर्वमेवत्यजते तद्वदेकार्गलस्यमपीत्यर्थः त्रिष्वपुनर्वेधानेहत्तत्रंदहस्यत्रेतरेतरयोगेप्येक गतेधृत्वानिरस्यंतित्यजंतीत्यर्थः २८

तीकोन रं ऽपुरस्ताच्चतुःपंचाशन्मितात्त्रवांशात्वच
पंचाशन्मितांशाक स्फुटग्रिमस्य दोषाभाव नेष्यते स्वरवस्य वक्रपर्यंशंसीत् । परिणत
मासीन् गतस्वरांशोः फलदाः पुरस्तादिति निवदिन्त्यर्थः ६॥

वि०वा०टी० अथकेचित्क्रूरखगांतरितमृत्तमनिष्टमितिविशेषितं तच्चांद्रयामित्रे परिणतमित्याह क्रूरस्येति उपजाती आर्द्रंशिख
८ क्रूमंतरं यस्य तत् क्रूरस्य खगांतरमृत्तमनिष्टमिति केषांचिद्विशेषवादः यस्माद्यस्मादंतरात्पापाच्चतुःपंचलवेषु
चतुःपंचाशत्तवांशे चांद्रयामित्रं पर्यंशंसीत् परिणतमासीत् नतत्र खलु चांद्रमिष्टं प्रतिराशि चनवनवनवां।
चतुःपंचाशत्तवांशे चांद्रयामित्रं पर्यंशंसीत् । क्रूरस्वरांशाच्चतुःपंचाशदंशागेः अतश्चांद्रयामित्रमेवेदं न विशेषइति भावः यमिरमिनमा
शाः ततो भार्द्रांतरे स्थितः क्रूरखगाच्चतुःपंचाशदंशागेः अतश्चांद्रयामित्रमवेदं तविषादिनादिशेनलितेनश
नांसकसेरिट चेतिसमागमेः १७ अथपरोक्तां पादवेधयुक्तिमनद्यदूषयति तत्ताहिति विषादिनादिशेनलितेनश
क्रूरस्य भार्द्रांतरमृत्तमेवमनिष्टमित्येषविशेषवादः पापाच्चतुःपंचलवेषु चांद्रयामित्रमस्मात्खलु पर्यंशंसी
न १७ तत्ताहृते दिग्धशरादिंतस्यशस्तमृगस्याभिषमेवमन्ये क्रूरांघ्रिवेधायपदं वदंति तेनैवतेषां निजपदा
हानिः १८ विश्लेषमायातियथाशुभिः स्वैरेलेः शरेशोकदिशिहतोपि तथांघ्रिवेधादपितारकाणां क्रूरस्यन
रणादिंतस्यविद्धस्यमृगस्याभिषंमांसं तत्ताहंगात्हतेन्यत्र शस्तं तद्वदत्रवेधः सरावपादोऽशुभइत्येवमन्ये केचित्क्रू।
रांघ्रिवेधायपदं विषयं वदंति तेनैव पदेन तेषां निजपदहानिः स्यात् १८ तदेवमन्यद्दूषयति विश्लेषमिति यथैकदि
शेपकस्मिन्प्रदेशे पिहतो विद्धगात्रो मृगः स्वैरमुभिः प्राणैर्विश्लेषं वियोगमायाति तथा क्रूरस्यांघ्रिवेधात्तारकाणां
वल्लभपस्पदपिनरपन अपयंभावः विषदिग्धशराविद्धमृगस्य तत्तेन रमांसस्यशस्तत्वे विगतासुत्वं जातमेव
यथापापविद्धनत्वस्यापीतिगल्लेपादुकान्यायेन तेषां स्वपदस्यापकपदेने वस्वपदहानिरित्यशुभविद्धमशेष
रामायनमः
८

अथ चंद्रायुधदोषमाह यदंतगमिति हर्षणादीनां षण्णां योगानामंतगमवसानस्थं यन्नक्षत्रं चांद्रं तस्मिन्नेवं शशो
वं चंद्रमुखमस्तुपते चंद्रायुधपात इत्यर्थः तत्फलमाह मंगलेति मंगलानां भंगदं वलक्षणमयस्तत छन्नमभं।
गजनकमित्यर्थः २० अथ पातसंभवियोगनिर्देशान्साह च यैस्तु दुष्टयोगानां वर्ज्यभागास्तत्प्रसंगेन ग्रहण
दुष्टकालं चाह गंडेति विवेति अत्र गंडादियोगानामाद्यन्तेरग्रहणेनैव नामग्रहणं यथाहृदज्ञानके शकुनु
गुछ चवसाद्याहृद्गितो वीर्यवन्न इति तथा च गंडशूलविष्कंभवज्रव्याघातातिगंडेषु क्रमाद्दिग्गाः ६।५।३।३।
यदंतगं हर्षणसाध्यशूलगंडव्यतीपातकवैधृतीनां तत्रैव चंद्रोडुनि चंद्रमेशमस्तुपतेन्मंगलभंग
लक्षणं २० गंडविवव्यातिशुभटशारात्रित्रिनंदषट्का घटिकाः क्रमेण अंशांत्यजेत्परिघमिंदुभान्वोः
पर्वण्यतीते दिनसप्तकं च २१ यस्मिन्नृते वीक्ष्यते सैंहिकेयो भेदस्रा राखेटयोर्यत्र वा स्यात् ग्राष।
एमासं तत्र लग्नेंदुभाजिझाजिस्पृस्यान्नो शुभं कर्म किंचित् २२॥
२।६।३।घटीस्त्यजेत्।परिघस्येदं पारिघं प्रथमं ध्वंशमर्धं त्यजेत् क्वचिदर्धं शामिति पाठः स बहुवाक्यविरोधान्नादरणी
यः इंदुभान्वोः पर्वण्यतीते सप्तदिनसप्तकं त्यजेत् २१ अथ ग्रहणादिसंबंधिनक्षत्रदोषमाह यस्मिन्निति शा
लिनी यस्मिन्दिने नक्षत्रे सैंहिकेयो राहुर्दृश्यते ग्रहणं भवेदित्यर्थः सर्वोत्पातानामिदमुपलक्षणं यदपि च।

17

वि॰ वृं॰ टी॰ त्रिविधाद्भुतदूषितमित्युक्तत्वात् वाथवा नाराखेट योर्भौमादिष्वन्यतमखेटयोर्भेदो भेदयोगः स्यात्तत्र नदंत्रेषणमा
२ सपर्यंतं लग्नेंदुभाजि लग्नेंदुभजनी तित स्मिं ल्लग्नस्यचंद्रस्यवा सति किंचिच्छुभं भाजनइति भाविसुशोभमानेन
स्यात्तान्यथाभिन्नां ग्रहणेजातेसप्तांशत्रयोदशभांगान्तमेषलग्नेसतिलग्नस्याश्विनीस्यादेवं भरण्यादिष्वपिदि
३ ननक्षत्रं चांद्रमिति प्रसिद्धं उक्तं च व्यवहारतत्वे उत्पाते स्त्रिविधैर्हतं ग्रहणभं वामासषट्कं त्यजेदिति २२ अथो
त्पा नादिदोषमत्र मुक्तं न क्षत्रशुद्धिमपजात्याह उत्पानेति उत्पातास्त्रिविधाः पापग्रहारविभौमादयस्ते

उत्पातपापग्रहमुक्तभं तं यदींदुराक्रम्य पुनर्भुनक्ति त
दानदहं सकलेषु भेषुत्यजेत्समक्रांतितनूरवींद्वोः २३॥

र्मुक्तं तदुत्पन्नदोषैस्त्यक्तं यन्नक्षत्रंतत्तदाशुभसकलेषु शुभकर्मसुत्र्यर्हं योग्यं स्यात् तदाकदायदाइंदु
राक्रम्यपुनर्भुनक्ति दोषत्यागोत्तरं चंद्रभोगेजाते सति द्वितीयचंद्रभोगेशुद्धं भवतीत्यर्थः अथैतत्प्रसंगे
नपातदोषमाह त्यजेदिति रवींद्वोः समक्रांतितनू समेतुल्येक्रांत्योस्तनूरूपे चंद्रार्कयोर्लवाद्यैः क्रांती
यावत्समेतावदित्यर्थः सकलेषु शुभकर्मसुत्यजेत् २३ ॥ ७ ॥ ७७ ॥ ७ राधादामोदराभ्यां नमः

कृष्णायनमः
९

मृगांकमृगीदृशो नक्षत्राणि प्रथमानि प्रवचने स्फुरद्भिरदूषणैरेभिर्युतैः कांतिर्यासां ता यदि भवंति। रौद्रांतरं २८ रवींदुयुक्तराशी तां योगे षट् द्वादश वा यदि
पमः २।४।१२ स्युः सदा क्रांतिसाम्यसंभवः २८

अथ तत्संभवकालमाह त्रिभागेति ध्रुवो द्वादशो योगस्तस्मिंस्त्रिभागशेषे तृतीयांशावशिष्टे सति रौद्रे वावि-
शे योगे त्र्यंशे गते व्यतीते सति चकारो वार्थे अस्य क्रांतिसाम्यलक्षणदोषस्य संप्रतीदानीं संभवः स्यात् तदा-
सन्ने काले भवेदित्यर्थः ध्रुवे व्यतीपातः रौद्रे वैधृतः ग्रंथनिर्माणकाले द्वादशायनांशा आसन्। तदभिप्राये-
णोक्तं ततो यथायनांशाः अधिकास्तथा ते यो योगयोर्न्यूनता चिंत्या तदनयनं श्रीगुरुणा केशवेनोक्तम्
त्रिघ्नायनांशा नखभाजितास्तद्धीनाश्च सार्द्धत्रिभुवो १३।२ द्विपक्षाः तत्तुल्यपुष्योगितयोर्विलोक्यपातो व्यतीपा।

त्रिभागशेषे ध्रुवनाम्नि चैंद्रे त्र्यंशे गते संप्रति संभवोस्य मानार्द्धयोगाधिकमिंदुभान्वोः क्रांत्यंतरं चेन्न
तदेष दोषः २४ स्फुरददूषणभूषणकांतयो यदि भवंति मृगांकमृगीदृशः करमवाप्य वरः सुतनोस्त
दाशु भरसंभरसंभ्रतमश्नुते २५ इति श्रीकेशवविरचितविवाहवृंदावने नक्षत्रशुद्धिप्रकरणं प्रथमम्

तकवैधृताख्य इति चेदिंदुभान्वोः क्रांत्यंतरं यावन्मानैक्यार्द्धान्न्यूनं तावदेवायं दोष इत्यर्थः तदानयनं ग्रंथकृता
करणकंठीरवे प्रतिपादितं दिङ्मात्रमत्रोक्तम् २४ अथ नक्षत्रशुद्धेः प्राशस्त्यमाह स्फुरदिति मृगांकस्य चंद्रस्य
मृगीदृक् नक्षत्रं तस्य यदि स्फुरंत्यः परिपूर्णा अदूषणभूषणकांतयः स्युः अदूषणं पापवेधादिदोषाभावः भूष-
णं शुभदृष्ट्यादि कांतिः प्रकाशो दीप्तत्वादि तदा सुतनोर्वध्वाः करमवाप्य गृहीत्वा वरो भरसंभ्रतं परिपूर्णशुभरसं क्र-
वाहवृंदावनटीकायां विवाहदीपिकाख्यायां नक्षत्रशुद्धिप्रकरणं प्रथमम् १॥ ७॥

नक्षत्रशुद्धिं मुख्यामादावभिधायेदानीं राशिघटितं विवाहतत्प्रसंगेन तावत्कालमीमांसानिरूपणे तत्रादौ जन्मराशेरेव घटितावलोकने युक्तिमाह जन्मलग्नमिति अंगिनां देहिनां जन्मलग्नं शरीरं मन यो मेनिरे इंदुमंदिरं चंद्रगृहं जन्मनि यश्चंद्रराशिः स मन इति मेनिरे तथाह शौनकः शरीरं लग्नवशात्सुखदुःखमानसं शशांकवशान्नृणामिति हि यतः सौहृदं मित्रत्वं मनसोरेव न देहयोः नकुलसर्पयोरपि मनसि सौहृदे सति सहवासित्वदर्शनात् तस्मादयं मेलकः इन्दुगेहयोर्जन्मचंद्रराश्योरेव न जन्मलग्नयोरिति गुणइत्यनेन सङ्गतापूर्वा।

जन्मलग्नमिदमंग मंगिनां मेनिरे मन इतींदुमंदिरं सौहृदं हि मनसोर्न देहयोर्मेलकस्तदयमिं-
दुगेहयोः १ चंद्रराशिवशमेव सौहृदं स्थूलयोरपि न किं नवांशयोः एवमस्तु मकरांशगे रवौ कर्क-
टेपि किमुतोत्तरायणम् २॥

विधेरनित्यत्वज्ञापनादुभयपदहृद्भावेन सौहृदमिति साधु १ ननु चंद्रराश्योर्मेलकश्चेत्तन्नवांशयोरपि स्यादिति शङ्कते चंद्रराशीति रथोद्धतं सौहृदं मित्रत्वं चंद्रराश्योर्वशमाधीनमेवेति यदुक्तं तत्स्थूलयोर्नवांशयोरपि किं न स्यात् जन्मनि चंद्रराश्युपगतस्थूलनवांशयोरपि कथं न मेलक इत्यपेक्षया अत्रोत्तरं एवमिति एवं चेत्तर्हि कर्कटराशिगे रवौ मकरनवांशस्थिते सत्युत्तरायणमपि कथं नास्तु भवतु अयनं हि राशिवशादेव न नवांशवशादिति प्रसिद्धमतो राश्योरेव मेलक इति २

पं३॰

अथायनस्य राशिवशात्वे प्रमाणमाह मासेति यतो मासषट्कं षण्मासपर्यंतं दक्षिणा दक्षिणस्यां दिशि दक्षिण
दयं च तद्दिनस्मात्सर्वे विभक्तिरव्ययं आदित्यः सूर्यः एति गच्छति तस्मादिति एवंविधमयनं श्रुतिजैर्गोजगाद
आगमप्रमाणमुक्त्वा लौकिकं प्रमाणमाह मूलेति नवांशापेतया मूलं राशिं विवस्वतो रवेर्मूलसंक्रमो राशि
संक्रांतिस्तत्समानं तुल्यां स्वस्वभंगिं पुष्णोऽहमद्दाहधारापातादिचिन्हरूपामात्मीयरचनां कृतवानेव सततायया

मासषट्कमयनं च दक्षिणादित्य एति तदिति श्रुतिजैगौ मूलसंक्रमसमां विवस्वतः स्वस्वभंगि
मृतवोऽपि विभ्रति ३ किं दिनर्क्षविरहे करग्रहो नेष्यते तदुदयक्षणेऽप्यपि स्थूलमेवमखिलं जग
न्फलं तद्विशेषयति सूक्ष्मतागतिः ४ ॥ ७ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ६ ॥ ६ ॥ 21

विभ्रति धारयंति तनवांशसंक्रमसमामित्यर्थः ३ नवांशाग्रहे युक्तं तन्माह किं दिनर्क्षेति दिनर्क्षस्य
दिननक्षत्रस्य विरहेऽभावे सति करग्रहो विवाहो न लाभे सतीत्यर्थः नक्षत्रस्योदयक्षणेऽपि मुहूर्तेऽप्यपि
करग्रहः किं नेष्यते धिष्ण्यं तस्मिन्नक्षत्रे स्याभ्युदये वेति यस्मिन्नु धिष्ण्ये यच्च कर्मोपदिष्टं तद्दैवत्ये तन्मुहूर्तेऽपि का
तद्दैवत्यधापां र्यमिति वचनात्कथं नेष्यते अपि तु नेष्यत इत्यर्थः अतोऽखिलं समस्तं जगतः फलं - लमेव एवं चेत्सूक्ष्मफल
कर्त्तव्योविवा स्यकारणमित्यत आह तदिति सूक्ष्मतागतिः स्थूलं फलं विशेषयति बहुलीकरोति ४ ॥ ॥ ॥
होमित्त्रमुहूर्तेपिक्रियते २ नहिमेषयोगे वैकर्कशोस्तगता प्रावृट्स्वलन्तत्रायते ५ स्य

विं०टी० तर्हि सूक्ष्ममेव कथं न प्रमाणमत आह। स्थूलमिति स्वागता प्रतिवेलं वीप्सार्थेऽव्ययीभावः वेलां वेलां प्रति
२१ तस्या वेलाया ऊहनं वितर्कस्तस्य विकल्पास्तुल्याद्यस्तेषां समूहैरव्यवस्थितिः स्यादिति हेतोर्मुनीन्द्राः गर्गा
दयः स्थूलं फलं वर्षमासतिथ्यादिकमप्यनुसरंति॥ केवलं रमणीयः सूक्ष्मतरं फलं न रमणीयं स्यात् अ
तिशयितमणु अणीयः स्थूलफलस्यानवस्थाने स्थूलेऽप्यप्रवर्त्तनं इति भावः ५ एवं चेत्तर्हि सूक्ष्म

स्थूलमप्यनुसरंति मुनीन्द्राः केवलं न रमणीयमणीयः अव्यवस्थितिरिति प्रतिवेलं
तत्तदूहनविकल्पसमूहैः ५ भिन्नभिन्नफलभाग्भुवि भूयानेकधिष्ण्यदिनजोपि।
जनो येन सूक्ष्मतापि न तु तेन गरिष्ठा सा च मूलमनुरुध्य विधेया ॥ ६ ॥ श्रिवायनमः॥

फलमकिंचित्स्यात्तत्राह भिन्नेति स्वागता भुवि पृथिव्यामयं वर्त्तमानो भूयान्बहुतरो जनो जातावेकवचनं
एकधिष्ण्यदिनजोप्येकनक्षत्रतिथिजातोपि भिन्नभिन्नफलभाक् विसदृशफलभागीति प्रत्यक्षं। तेन हेतुना
सूक्ष्मतापि गरिष्ठा गरीयसी। अपिः समुच्चये तर्हि किं स्थूलं त्याज्यं नेत्याह। सा चेति सा च सूक्ष्मता मूलं स्थूलमनु [illegible]

यथा

कथंस्थूलमनुरुध्य सूक्ष्मताग्राह्येति सूक्ष्मनायाऽत्र्प्रवस्थानं प्रकटयति सूक्ष्मइति सूक्ष्मयोरपि नकिं नवांशयो
रितिनवांशः किलसूक्ष्मउक्तः ततोपि द्विरसांशो द्वादशांशः सूक्ष्मः द्वौचरसाश्चैतेरंशः आदौ स्वंशस्तस्यापि 23
रसांश इति कृत्वा द्वादशांशस्यैवसिद्धः सूर्यतनं दैर्हतत्स्यादौ पूर्णमास्यादिकं स्फुटमित्यादिषु। सूर्यहतं स्तन्त्र
दहतमिति व्याख्यातं ननु द्वादशाधिकनवशतहतमिति तद्वदत्रापि अत एव बृहज्जातके चंद्रोपगद्विर
सभागसमानरूपमिति तद्वदेवततोपि द्वादशांशादपि त्रिंशांशस्तद्वत् त्रिंशांशांशः सूक्ष्मः ततोपि लिप्ताकलासूक्ष्मेत्य
सूक्ष्मो नवांशो द्विरसांश एव त्रिंशत्त्वस्तद्वत् ततोपि सूक्ष्मः ततोपि लिप्तेत्यविलिप्तवाचां दृगेतु कस्यांनि
यतोसमस्यां ७ अत्यंतसूक्ष्मः सकिलैकदेशो येनाखिलानां भिदुरा फलर्द्धिः नास्मादृशां दृग्विषयः स
तस्मान्मूलानुकूला व्यवहारसिद्धिः ८॥ नेनप्रकारेणावलिप्तवाचामनियतगिरामेवमुक्तेऽवतोनदृशांदृक
दृष्टिः कस्यांनियतोसमस्यां समाधानमेतुनगः ७तु समसनेसमस्याक्यप एवंसूक्ष्मतायात्रपंस्यानादृष्टेनैकुत्रो ऽव
प्यवस्थानलाभइतिभावः ७ एवंसूक्ष्मकालानांकल्पनेसिद्धांतमाह अत्यंतेनेति सकालस्यैकदेशो त्यंतसूक्ष्मोतिदु
र्लक्ष्यः येनाखिलानां प्राणिनां फलर्द्धिः फलसंपद्भिदुराभेदनशीला स्यात् छिदिभिदिविदांकुरः स सूक्ष्मकालो
स्मादृशामस्मद्विधानां चर्मचक्षुषां दृग्विषयो दृष्टिगोचरो न स्यात् दुर्ज्ञेय इति यावत् तथाच नारदः स्वस्थेनरसु

स्तिः

वि० वृं० टी० त्वासीनेयावत्स्यंदति लोचनं तस्य त्रिंशत्तमो भागस्तत्परः परिकीर्त्तितः तत्परःस्यात शतो भागस्त्रुटिरित्यभिधीयते।
१२ त्रुटेः सहस्रभागो यो लग्नकालः स उच्यते देवोपि तन्न जानाति किंपुनर्मानुषा जनाः स कालो प्यन्यकालो वा पू
र्वकर्मवशाद्भवेत् निमित्तमात्रं दैवज्ञस्तद्दशाच्च शुभाशुभमिति। सिद्धांतयति तस्मात्सूक्ष्मकालस्यादृग्विषयत्वा
त्सर्वजनानां व्यवहारसिद्धिर्मूलानुकूला स्थूलानुसारिणी स्यात् ८ अथानयोः स्थूलसूक्ष्मयोः समाधानमाह
प्रातीतिमालिनी इत्यनंतरोक्ते मूले स्थूले सति यदि सूक्ष्मभावांशलब्धिः स्यात्तत्तदाखिलं सर्वमपि सिद्धं क

इति सति यदि मूले सूक्ष्मभावांशलब्धिस्तदखिलमपि सिद्धं नास्ति चेन्मूलसंपत् तदुभयलव
वनाशो दुर्गमत्वादणूनां परिणतिरथ रूढा कालमीमांसयानः।।९।। इति विवाहवृंदावने द्वितीयः

लितं एवं स्थूलसाम्ये तदन्तर्गतं सूक्ष्ममपि विलोकनीयमुक्तमन्यथा बाधकमाह नास्तीति चेद्यदि मूलसंपत्
स्थूललब्धिर्नास्ति तदोभयफलनाशः तस्य फलस्योभयलवो स्थूलसूक्ष्मौ विभागौ तयोर्द्वयोरपि नाशः स्यात्
कस्मादणूनामतिसूक्ष्माणां दुर्गमत्वाद्दुर्ज्ञेयत्वात् अतो नवांशयोर्मेलकव्यवहारो न जनसिद्धः उपसंहरति
नोस्माकं कालमीमांसया कालविचारेण। मानेस्वार्थे सनं तस्य प्रत्ययांतत्वाद्भावे ऽच् इयं पूर्वोक्ता परिणति
निष्कर्षार्थो रूढा फलितेत्यर्थः ९ इति विवाहवृंदावनटीकायां विवाहकालमीमांसाध्यायो द्वितीयः २ समायनमः
१२

प्रत्येकनक्षत्रे एकराशौ च विशेषमाह नक्षत्रमिति यदि नृनार्योर्वरवध्वोर्भिन्नराश्योः सतोर्नक्षत्रमेकं भवत्यथवाऽभि
न्नराश्योरेकराश्योरपि भिन्नमृक्षं स्यात् अपिर्वार्थे तदानिविडातिशयिता नृनार्योः प्रीतिः स्यात् तत्र नाडीदोषोपि।
नास्तीत्यनन्तराह चेदिति चेत् कृत्तिकारोहिण्यिव तदा नाडी न स्यात् यथा कृत्तिकारोहिण्योरेकनाडीत्वेप्येकराशौ स
ति नाडीदोषो न स्यादित्यर्थः अनेनैव गणदोषोपि निरस्तः एवं शततारकापूर्वभाद्रपदादिष्वपि तथा च गर्गः ए
कराशिं विना नाडीयोगमादौ विवर्जयेत् नदोषस्त्वेकराशिस्थे भकूटोन्यथा शुभप्रदः भृगुरपि दंपत्योरेकराशिश्चेत्तत्र
नक्षत्रमेकं यदि भिन्नराश्योरभिन्नराश्योरपि भिन्नमृक्षं प्रीतिस्तदानीं निविडा नृनार्योश्चेत्कृत्तिकारोहिणि
वन्नाडी ३ पराशरः प्राह नवांशभेदादेकर्क्षराश्योरपि सौमनस्यं एकांशकत्वेपि वशिष्ठशिष्यो नैकत्रपिं
डे किल नाडिवेधः ॥४॥
मर्क्षे यदा भवेत् वशिष्ठोक्तो विवाहः स्याद्गणनाडीं न चिंतयेत् ॥३॥ एतद्बहुमतमुक्त्वा
मतांतरमाह पराशर इति एकौ च तावृक्षराशी च तौ तथा एकनक्षत्रराशौ च सत्यपीति। अपिः संभावनायां। नवां
शभेदान्नक्षत्रचरणभेदात्सौमनस्यं सुहृत्त्वं पराशरः प्राह। एकनक्षत्रे द्वौ राशी शुभाविति बहुमतं प्रागुक्तं। तत्रापि च
रणभेदे सति शुभमिति पराशरमतमित्यर्थः तत्राप्येकांशकत्वे चरणैकत्वेपि वशिष्ठशिष्यः सौमनस्यं प्राह। एत
द्दूषयिष्यति अथ नक्षत्रैक्ये नाडी नास्तीत्याह नैकत्रेति द्वयोरपि नक्षत्रयोरेकत्रैकस्मिन्पिंडे सति किल निश्चयेन

वि० वृं० टी० नाडीदोषाभावे दृष्टांतमाह नाग्निरिति यथा ह्यग्निरात्मनस्तनुं स्वमूर्तिं तेजोरूपं न दहति अपि च दर्शनीयो रम
१६ णीयः पुरुषः स्वदृष्टेर्द्रष्टा न हि स्यात् कर्मणि षष्ठी चक्षुष्मानपि हि स्वा स्वदृष्टिं न पश्यतीति तथैकत्रापि
नाडीदोषो न स्यादिति पूर्वेणान्वयः अथैकांशत्वे दोषमाह एकांशकत्वे चरलोकत्वे सति भर्तृभार्याव्यवहा
रसिद्धिर्न स्यात् कुतः समप्रभावात् समानसामर्थ्यात् अयं भावः नरनार्योरेकांशकत्वात्समानसामर्थ्यं तस्मि
न्सत्ययं भर्त्ता तदधीनेयं भार्येति सर्वव्यवहारो गार्हस्थ्यादिरूपो न संभवतीत्यत एकांशकत्वे सोमनस्यं न स्या
नाग्निर्दहत्यात्मतनुं यथा हि द्रष्टा स्वदृष्टेर्न हि दर्शनीयः एकांशकत्वेपि समप्रभावान्न भर्तृभार्याव्यव
हारसिद्धिः॥५॥ रुद्रार्यमेंद्रुवरुणद्वयमश्विनी च विश्वाग्निवायुफणिनां युगमंत्यभं च शेषाणि चै
तिनवकत्रयमेकयाते जन्मोडुनी वरवधूनिधनाय नाडी॥६॥
इति भावः ५ अथ नाडीदोषमाह रुद्रेति रुद्र आर्द्रा अर्यमोत्तरफाल्गुनी इंद्रो ज्येष्ठा। वरुणः शततारा एतानि
चत्वार्यारभ्य प्रत्येकं द्वयमेव मघा अश्विनी चैकाकिनी। एवमेको नवकः विश्व उत्तराषाढा। अग्निः कृत्तिका। वायु
स्वाती फणी अश्लेषा एतान्यारभ्य प्रत्येकं युगं युग्ममेव मघा अंत्यभं रेवती एका एवं द्वितीयो नवकः शेषाणि
पूफा. चि. धे. भ. मृ. पू. ष्रो. अनु. पुष्य. उभा. अयं तृतीयो नवकः वधूवरयोर्जन्मोडुनी जन्मनक्षत्रे एकजाते एक
स्मिन्नवकमध्ये गते यदि भवतस्तदा नाडीदोषः स्यात् एवं वरवधूनिधनाय द्वयोरेकनाड्यां मृत्युरित्यर्थः अत्र रुद्रार्य

भा २

रामायनमः

शभिस्तथा भूतो द्वादशनाडीभिर्दूषयन्युत्तरं तिथिमित्यादि॥ नागः पंचमी। दिग्दशमी भूतश्चतुर्दशीति। ६ अथ त्रिना
डीचक्राभिप्रायेण नाडीवेधश्चक्रः परेतु अंघ्रिद्यंघ्रिभे यन्यकन्यायाश्चतुःपंचनाडीवेधमाहुस्तन्मतं दूषयति प्रमी
यमाण इति। तथेश्चर्योचांघ्रयोर्यस्तत्रिद्यंघ्रि नक्षत्र तत्रत्वं चतत्रभवतीति तदूक्तस्याः कुमार्याः क्रमान्नाडी
चतुःपंचतयं नाडीनां चतुष्टयं पंचतयं च संख्याया अवयवे तयप् तस्य पक्षो मुनीनां हारीतादीनां मतैः प्र
मीयमाणोपि प्रमाणं प्राप्नुवन्नपि क्षोदस्य विचारस्य वीथीपदवीं तस्या विषयत्वं नैति न गच्छति अंघ्रिभं कृत्तिकादिकं
प्रमीयमाणोपि मतेनैतेनैनीनां त्रिद्यंघ्रि नक्षत्रभुवः कुमार्याः नाडीचतुःपंचतयस्य पक्षो न क्षोदवीथीविषयत्वमेति
७ अश्वेभाजोरगाहि श्वखनकरिपवो मेषजोतुर्द्विराखुर्गोकाल्यो व्याघ्रकाल्यो मृगरिपु हरिणोर्णस्त्र कीशाः
क्रमेण द्वौ वभ्रूकीशौ सिंहो तुरगमृगरिपुच्छागमातंगमेवं नेशयोनिः सवैरा वरयुवतिनृपामात्ययोराश्विनीतः
द्यंघ्रिभं मृगशीर्षादिकं। तथा च हारीतः अंघ्रिभे द्यंघ्रिभे जातकन्याया गणयेत् क्रमात् वन्हिभादिंदुभान्नाडी चतुःपं
चसु पर्वसु। अस्य विषयमाह वृद्धगर्गः जांगलेषु चतुर्मीलापं चाल्ले पंचमालिका त्रिमाला सर्वदेशेषु विवाहे ऋ
षिसंमतं ७ अथ योनिमैत्रमाह अश्वेति स्रग्धरा अश्वस्तुरगः इभो हस्ती अजो मेषः। उरगः सर्पः। अहिः सर्पः श्वा शुन
कः खनकरिपुर्मूषशत्रुर्मार्जारः ओतुर्बिडालः। द्विर्द्विवारं। काली महिषी मृगरिपुर्व्याघ्रः एणो मृगः कीशो वानरः वभ्रुर्न
कुलः मृगपतिः सिंहः मातंगो गजः एकत्वेक्लीवत्वं एव क्रमेण अश्विनीतो योनिः स्यात् सा योनिः सवैरा नेशा। कयोः तुरस्त्र

वि॰ह॰टी॰ युवतिश्चतयोर्नृपामात्ययोश्च पृथग्भिन्नविवक्षायांनवकत्वं अश्विनीत इत्यत्र तसिलादिष्विति पुंवद्भावे प्राप्तेउक्तपुंस्कत्वाभावान्न स्त्रीप्रत्ययलोपः अत्रयोन्योर्वैरंलोकाद्बोध्यं गोव्याघ्रगजसिंहमित्यादि॥८॥
१५
अथगणत्रयमाह त्रियुग्मीति। शिखरिणी त्रयाणांयुग्मानांसमाहारस्त्रियुग्मीफाल्गुनीद्वयं। आषाढाद्वयंभा द्रपदाद्वयंचेति रोहिण्यासहरोहिणीचेत्यर्थः शिवयमर्क्षे आर्द्राभरण्यौ अयंचनक्षत्रनवकोनरिमनुष्योगणो

त्रियुग्मीरोहिण्यासहशिवयमर्क्षेर्नरिसुरेश्रुतिस्वातीमित्रादितिगुरुहकरांत्याश्विशशि
भम् परंदैत्येमृत्युर्दनुजमनुजानामनिमिषैःसहस्वैरंवैरंनिरूनितनयानांपरिणये २

भवेत् श्रुति॰स्वा॰अनु॰पुन॰पु॰हस्त॰रे॰अ॰मृ॰ अयंनवकःसुरेदेवगणोभवेत् परंचि॰ज्ये॰ध॰वि॰मू॰कृ॰ शत॰म॰श्ले॰ इतीदंनवकंदैत्येराक्षसगणःस्यात् एवंगणत्रयं। अत्रप्रयोजनमाह मृत्युरिति दनुजमनुजा। नांराक्षसमनुष्याणांमृत्युः नरनार्योःरक्षोमनुष्यगणयोःसतोर्मृत्युःस्यात् निरूनितनयानामनिमिषैर्दे वैःसहस्वैरमतिशयितंवैरंस्यात्। परिणयेविवाहे। अर्थाच्छेषाणांमित्रत्वम् २॥ ७॥ ७ ॥ ७॥

रामायनमः
१५

28

अथ स्वाभाविकं राशिवैरं वश्यमैत्रं चाह चापाजाविति शार्दूलविक्रीडितम् चापाजौ धनुर्मेषौ वृषभेण सह नित्यद्विषौ
नित्यविरोधिनौ चापेनाजेन वा सह वृषभो नित्यरिपुरित्यर्थः एवमुत्तरत्रापि शैलाग्नी तुलमिथुनौ सविषेण वृश्चि
केन शैलाग्नी इत्यत्र संख्यासंज्ञया न त्वसंख्यराशी विवक्षितौ अतो न तत्वं यथा निगमवाक्ये भुग्नाग्निभुग्न
मन्तानां षण्मुन्योर्वसुरंध्रयोरिति षण्मुन्योः षष्ठीसप्तम्योः वसुरंध्रयोरष्टमीनवम्योः एवमत्रापि एते द्विद्वादश
षट्ष्टकयोर्मध्ये नित्यवैरिण उक्ताः शेषाणां मैत्रं अत्रान्ये हेतुमाहुः शत्रू मंदसितावित्यादि सत्याचार्यमते यद्

चापाजौ वृषभेण कुंभमिथुनौ कर्केण मेषस्त्रियाः शैलाग्नी सविषेण कार्मुककहरी नक्रेण नित्यद्विषौ नक्रोत्कुं
भतुले च षेण वशगाः सिंहं विनान्ये नृणां तद्भोज्यं जलचारिणो हरिवशाः सर्वे विना वृश्चिकम् १० स्याद्राशि।
मैत्री धुरि कुंभहर्य्योः करग्रहस्तद्दृढविग्रहेपि तस्यामपत्या मृगराजमीनावप्याहृतौ तद्दृढयोः सुहृत्त्वे ॥ ११ ॥

धिपत्योः शत्रुत्वमुक्तिं तएवैते पठिताः शेषाः श्रेष्ठाः तथा च वाक्यं द्विद्वादशे मेषवृषौ झषद्रुषके सिंहो मीनयुत इत्यादि ग्रंथ
कारस्तु सत्याचार्यमतमसहमानो मुहेतुं परित्यज्य राश्योरेव वैरं नित्यद्विषावित्यनेनाविदत् न तु तदधिपतिवशेनेति ग्रं
थकारस्याशयः अथ वश्यमैत्रं वशगा इति सिंहं विनान्ये सर्वे राशयो नृणां मनुष्याणां तुलमिथुनादीनां वशगाः स्युः शेषव
श्यावश्यं लोकप्रसिद्धं ज्ञेयं १० अथैषां गुणदोषाणां विवक्षुस्तावत्तत्र किंचित्स्वकौशलं दर्शयति स्यादिति धुरि भारे मु
ख्येति यावत् कुंभहर्य्योः कुंभसिंहयोः राशिमैत्री समसप्तकत्वात् स्यात् तयो राश्योर्ग्रहौ स्वामिनौ शनिरवी तयोर्विग्रहे वै

वि०वृं०टी किंचपत्योरिति पत्योः स्वामिनोर्विरोधे वैरे सति भृत्ययोस्तत्सेवकयोर्मेलेमैत्रे सत्यप्यमेलो मैत्रं स्यादिति लोकप्रत्ययं ।
१६ अतो ग्रहवैरे सति राशिमैत्रं न मुख्यमिति भावः अत्रास्तिन्विशये उच्यते उत्तरं दीयते । एकस्य राज्ञः सेनानरयोः
सैन्यजनयोर्मिथः परस्परं विरोधाद्वधो घातः किं न स्याद्पितु स्यादेवातो राशिमैत्रं मुख्यमित्युक्तम् १२ अत्र प्रत्युत्तरं
अपश्यतीति स्वामिन्यपश्यति सति तयोः सेनानरयोर्वधो मिथः स्यात्स्वामिसमक्षं तु न स्यादेवेति चेत्तर्हि गृहेश्वराणां
राशिपतीनां किमदृष्टमस्ति अपि तु तैः सर्वं दृष्टमेव देवतात्वात् यत्तु दशमतृतीयादिकमुक्तं तत्फलार्थमेव । वास्त
पत्योर्विरोधे सति भृत्ययोः स्यान्मेलेप्यमेलस्तद्वलं भमैत्र्या अत्रोच्यते किं न मिथो वधः स्यादेकस्य सेनानर
योर्विरोधात् १२ अपश्यति स्वामिनि तद्वधश्चेद्गृहेश्वराणां किमदृष्टमस्ति अतोधिकं चेत्प्रभुसख्यमेव तदा
वं तु गृहेश्वराणां किमदृष्टमस्तीत्यतः प्रभुसख्यं स्वामिमैत्रमेवाधिकमिति चेत्त गतिः कासमसप्तकस्य १३ ॥ ७
दासमसप्तकस्य कुंभसिंहावित्यादिकस्य का गतिः कथ्यतामिति प्रश्नः १३ सिद्धान्तरूपां तां गतिमाह स्वभावेति स्वभाव ।
मैत्र्यादिमध्ये एवं गमे पूर्वपूर्वालाभे सति परः परउत्तरोत्तरः गवेष्योन्वेष्यः आद्यैराश्योः स्वभावमैत्री समसप्तकादिर्विलो
क्या तदभावे स्वपत्योः तद्राशिस्वामिग्रहयोः सखिता तदभावे राश्योर्वृद्धित्वं तदभावेन्योन्यं भयोर्भत्रयोर्यो निकृद्धियो ।
निर्वैराभावः चेद्यदि पुगपद्युति श्वत्सर्वमप्येकत्र लाभस्तदा त्रिवर्गीधर्मकामार्थिका हस्तेकरगोचरा भवति एवं पूर्वपूर्वस्य कृष्णायनमः ॥१६॥

कस्मात्लाभेऽन्तरोत्तरस्मात्लाभेतारतम्यं कल्प्यम् ॥१४॥ स्वाभाविकस्यापि ग्रहस्य तत्कालसख्येन न्यूनाधिकमाह आपा
र्श्वेति प्रसूतौ जन्मकाले इशाङ्कात्पार्श्वयो येत्केंद्रद्वयं तन्मध्यादी हान्यग ६ तीनि नत्वा स्वेऽग्राकाशेपथं तिग ६ तिते।
स्वयं यातेन ग्रहेण सार्द्धं तत्कालं मित्राणि स्युः एतदुक्तं भवति जन्मकाले यत्र राशौ यो ग्रहस्तस्मात् शवर्त्तिकेंद्र
धामस्थानं भवति अग्रतश्चतुर्थं तदवधित्वेन तदन्तर्वर्त्तिस्थानानि दशमैकादशद्वादशद्वितीयतृतीयचतुर्थानि

स्वभावमैत्री सविता सपत्योर्वशित्वमन्योन्यभयोनिबुद्धिः परः परः पूर्वगमेगवेक्ष्योहस्ते
त्रिवर्गीयुगपद्युतिश्चेत् ॥१४॥ आपार्श्वकेंद्रद्वयगाः स्वपां यास्तत्कालमित्राणि मिथः प्रसूतौ
न्यूनामपि स्त्रीनरभृत्यराज्ञां तत्कालसख्यं विशिनष्टि मैत्रीम् ॥१५॥ छ ॥ छ ॥

एवं न्यूनतमस्थाने स्थितो ग्रहस्तौ तत्कालं मिथो मित्रे स्तः अन्ये तु शत्रवः तथा च वाराहः तत्काले च दशायवंधुसहज
स्वान्त्येषु मित्रे स्थित इति प्रसूतिग्रहणं तत्कालसख्यस्य जातकमात्रोक्तेः अतोऽन्यत्रापि तद्विलोक्यमिति ज्ञेयं तद्देवा
ह न्यूनामिति स्त्रीनराणां भृत्यराज्ञां च ग्रहवशेन या स्वाभाविकी मैत्री तां तत्कालसख्यं विशिनष्टि विशेषयति क
थंभूतां न्यूनामपि किं पुनः पूर्णां तथा हि स्वाभाविको मित्रमधिमित्रं समो मित्रं शत्रुः समः निसर्गशत्रोस्तत्कालश
त्रुत्वे धिशत्रुत्वमिति ॥१५॥

वि॰हं॰टी॰ अथवर्णमैत्रीमाह षट्कर्मणामिति यजनयाजनादिषट्कर्माणि येषां सन्ति तेषां विप्राणां शासितादेवादेज्या अथ याभ्यां तौ गुरुशुक्रौ व
१७ धिपौ स्तः राजन्यानां क्षत्रियाणां समूहो राजन्यकं तस्याधिपती कुजार्कौ स्तः। विट्शूद्रयोः क्रमेण चंद्रबुधौ संकीर्णानां
निषादादीनां शनिः पतिः एवं स्त्रीनृपुवर्णमैत्री स्यात् तद्यथा राश्यधिपयोर्वर्णविलोकयोः नत्रोत्तमवर्णतानरस्य शस्ता।
समवर्णता मध्या हीनवर्णताधमा एतद्धि यत्कृतास्वदेशप्रसिद्धमुक्तं अन्यदेशे तु मीनालिकर्कटाद्यो वर्णाः कन्योत्तमो व
रः श्रेष्ठः मध्यः समः नीचोधम इति इयं वर्णमैत्री केवलं मेत्रायनमेलकनिर्णयाय अतो मेलके निर्णयानन्तरमेवोक्तं १६
षट्कर्मणां शासितदेवदैत्यौ राजन्यकस्याधिपती कुजार्कौ विट्शूद्रयोश्चंद्रबुधौ शनिश्च संकीर्णपः स्त्रीनृपुवर्णमैत्री १६
१६ सुरशत्रुगुरू कविकौ विदौ विरवयो विकुजा विरवीदवः अशशिसूर्यकुजासुहृदो रवेर्यवनयुक्तिरियं न सचीष
यसी १७ इदमदीयं वराह विरोचनो निजमतेपि न दूषितवान्पुनः सवकुमन्यत एव यथा तत्थं जयति शास्त्रमिदं यगु
एवं राशिकूटमुक्त्वा तदुपयोगि ग्रहमैत्रं प्राह सुरशत्रुगुरू इति एतदारभ्य श्लोकाष्टकं कुतविलंवितं रवेः रविमारभ्य एते सुहृदः
सुः अर्थात्तदन्ये शत्रवः चंद्रस्य बुधगुरू मित्रे शेषाः शत्रवः एवमग्रेपि इयं यवनाचार्याणां युक्तिर्न सचीयसीनकनिष्ठस्य
लघूरयवेतिय वादेशः यवनाचार्यमतमिदं महदित्यर्थः १७ कथमिति विरोचनः सूर्यः मिहिरोपि सूर्यः अतो वराहविरोच
नो वराहमिहिरः इदं यवनमतं निजमते बृहज्जातकादावुदीर्यान्यानपि न दूषितवान् पुनर्वाक्यालंकारे अन्यमतं स्वमतेन।
निवेश्य निवेशितं वा चेद्दूषितं चेन्नो दूषितं चेन्न हितं तत्संमतमेवेति न्यायादिति वदपति अतः कारणात्स वराहमिहिरः। इदं। विलवेनमः
१७

32

ग्रंथमिहिरो केषांचिदित्युक्त्वा। बहुत्वं दिशन्निदं
यवनोक्तं ग्रहसुहृत्त्वं हृदि किं जगृहे अतो वराहस्यास

ग्रहमैत्र्याः शास्त्रं यथातथ्यं सत्यं वा वदति शायितं जयति सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते इति मन्यतएव वराहोपि यवनशास्त्रं याथा मतिस्त्वं न
र्थ्यनातितरां मन्यतएवेत्यर्थः १८ एतदेव भंग्यंतरेणाह परमतमिति यतः स्वमतमध्ये निवेशितं निक्षिप्तं परमतं दूषितं इति वा
यदि नदूषितं तदा तन्मतमादृतं स्वीकृतमेवेति न्यायविदः ततस्तः नूनमित्यहं वितर्कये। इतीति किम् स वराहः कलितं ल स्यागानारमप
क्षितं केवलं सा कल्येन सत्याचार्यस्य मतं येन स तथा चेत्तदा यवनयुक्तिषु यवनाचार्यवचनेषु अनिस्पृहः निर्गता
स्पृहा यस्मात्स निस्पृहः न निस्पृहोऽनिस्पृह इति १९ किंच किमवहुत्वमिति अयं मिहिरो वराहः इदं यवनोक्तं
परमतं स्वमते विनिवेशितं यदि न दूषितमादृतमेव तत् कलितकेवलसत्यमतः स चेद्यवनयुक्तिषु तु 33
नमनिस्पृहः १९ किमवहुत्वमथ मिहिरोदिशन्ग्रहसुहृत्त्वमिदं जगृहे हृदि उभयथापि समं सति तन्मे
नेमहतिकेपि भवेम वयं यतः २०॥
ग्रहसुहृत्त्वं ग्रहमैत्रं दिशन्नादिशन्सन् अवहुत्वमवहूनां मतमिदमिति हृदि किं जगृहे धृतवान् तथा च यवन।
ग्रहमैत्रमुक्त्वा केषांचिदेवमिति कथमुक्तवानित्यर्थः तथा च तद्वाक्यं जीवो जीवबुधौ सितेंदुतनयौ व्यर्का विभौमाः
क्रमा वीन्द्वर्का विकुजेंद्विनाश्च सुहृदः केषांचिदेवं मतमिति अतो यवनमैत्रं न बहुसंमतमित्यर्थः अथोत्तरं उभयथे।
ति तन्मते वराहमते महति ष्पुनरे सति उभयथापि उभयपक्षेपि समं तुल्यस्मात् यतो वयमपि के भवामः वराहम
तं महत्त्वे तर्हि वयमपि महांतो भवामस्तु भयत्र समं उभयोरपि मनुष्यत्वादिति भावः २०॥

वि० रं० टी० इतरस्य मतं पुनः संस्थापयति बहुतरैरिति सकृतीकु प्रालो वराहो बहुभिर्मुयिषैर्यत्कृतं तदेवानुसर्त्ति अनुसरति॥

१८ बहुमतानुसारमेव वक्तीत्यर्थः स्मगतावयं धातुपाठे वैदिकधातुष्वेव क्वादिषु पठितो भाषायां तु भ्वादिष्वेवातः सस

र्तीति छंदस्येव घटते भाषायां तु सरतीत्येव तस्मात्ससर्तीति कविप्रमादएव अत्रैवं पठितव्यं अनुससार तदप्या

यथातथमिति इति चेत्तदपि अयथातथमसत्त्व यतो द्विगुणे द्विवारं पृथक् त्रिगुणे प्राप्ते सति सकृत्त्रिगुणमित्याह

इयमव ह[illegible] क्तिन बहूनां वचनमित्यर्थः वर्गोत्तमस्वराशिहृदुःकारणं नवांशके सकृ[illegible] द्विगुणे वक्रोच्चयोस्त्रिगु॥

णितं हि त्रिगुणत्वे सकृत्त्रिगुणमिति वर्गोत्तमादिगतस्यैव वक्रोच्चादिगतत्वे तद्वतामुषः पृथक् द्वित्रिगुणता प्राप्तो स

बहुतरैः कृतमेव कृतीमचेदनुससर्त्ति तदप्ययथातथं पृथगपि द्विगुणे त्रिगुणे सकृत्त्रिगुणमित्यवह्निक्रियं यतः २१

कृदेकवारमेव त्रिगुणं कार्यमिति वराहेण यदुक्तं तत्तु बहुसम्मतमतो वराहोक्तमपि न बहुसम्मतमिति भावः अतो व

राहो बहुसम्मतमेव वक्तीति न किंतु कदाचित्स्वमनोहृचितमतो यवनोक्तं गृह्णमेत्र विषये केषांचिदेवं मतमित्युक्तेपि

न वाक्यस्याप्रामाण्यापाद्यवनोक्तमेव गृह्णमेत्रं महदित्यर्थः एतत्तु वांशचिंताव्याजेन सम्यक् संस्थापयिष्यति एतद्रूपं कृतः

स्वपक्षस्थापनार्थं पांडित्यमात्रं वास्तवं तु नेतादृशं मः यत्तउक्तं वराहेण हृज्ज्ञातके सत्योपदेशो वरमत्र किंतु कुर्वंत्ययोग्यं

बहुवर्गणाभिः आचार्यकत्वं त्र बहुघ्नतायां मेवं परैरकं च यदुदीरितदेव कार्यमिति अस्यार्थः अत्रैवं मतभेदे सति सत्योपदे

शो वरं किंतु अन्ये स्वतुंगवक्रस्वगृहनवांशकादिगतेग्रहे बहुवर्गणाभिर्यदायुः कुर्वंति तदयोग्यमनवस्थादोषप्रसंगादि रामायनमः

ति १८॥

तिभावः आचार्यकस्य कर्म आचार्यकं तस्य भावस्तत्त्वं तस्याचार्यस्यायं भाव इत्यर्थः बहुवर्गाणां यां प्राप्ता यां सत्यां यदेक
मधिकं तदेव कार्यमिति तथा च गार्गिः ततो द्विगुणं नाकार्या होके एवमहती सकृदिति एवमन्ये श्रीधरनीलकंठश्री
पत्यादिपद्धतिकाराश्च तद्यथा उच्चगतस्योच्चगुणो रूपत्रयं वक्रगतस्य चेष्टागुणोपि रूपत्रयं तत्कालमूलं स्वक्षगुणो
रूपत्रयं वर्गोत्तमस्वगृहादिगते आश्रयगुणोपि रूपत्रयं तत्स्फुटगुणयोगेन मूलेकं मेगुणोपि रूपत्रयं अन्तश्च वो
र्गोत्तमस्वगृहद्रेष्काणादिगतेपि सकृद्विगुणमिति वराहे गार्गस्यादिमतानुसारतोयं दूषितं तद्युक्तियुक्तं बहुमत

अभिदुरावधिपो मृजतः सुखं शशिनवांनवांशकयोरिति देवलः तदपि चारु
न चारुषितैर्मुखैर्व्यवहरंति तथा वितथाशयाः २२॥ ७ ॥ ७ ॥

च अतो बहुतरैः कृतमेवेत्यादिग्रंथकृदुक्तिर्न विचिंत्या २१ एवं शशिप्रसंगेनोक्ताधुना नवांश सत्वस्यापि ग्र सत्व ५२
हत्वप्रतिपादनाय तद्विषयमाह अभिदुराविति जन्मकाले शशिनवांशयोरभिदुरो सुहृदोत्राधिपो मुमेसृज।
तइति यद्देवलमुनिः प्राह तदपि चारु रमणीयं एतत्कालमीमांसयेव प्रतिपादितम् परं तु वितथाशयाः प्रस
न्याभिप्रायाः आईषत् रूषितैः कुपितैर्मुखैरुपलक्षिता जनास्तथा न व्यवहरंतीत्यर्थः यद्वा अवितथाशया
यथार्थमनोरथाः मनस्येव मे वास्ति वरं तु तादृशैर्मुखैरप्रसिद्धिभयात्तथा व्यवहरंतीति २२॥ ७ ॥ ७॥

35

वि० वृं० टी० एवं देवलादिमतेनत्यपियेन वांशसंव्यवहारं कुर्वंति तेषामनिष्टप्रसंगमाह लवेति येदैवविदः करग्रहे
१९ लग्नदृशंविनालवदृशानवांशदृष्टेव फलममंसत लुङ् मन्यंते स्मते पि शशिनवांशसखित्वपराङ्मु
खाः किंस्युः तथाहि उदयगतनवांशः स्वेशदृष्टो युतो वा भवति यदि मृत्युः स्यात्तदानीं वरस्येत्यादीनि
नवांशदृष्टेवलग्नफलं मन्यंते लग्नफलं लवभागेइत्यशास्त्रमुख्यत्वात्तएवमेल्लकार्यं चंद्रनवांश
योः कथं सख्यं न मन्यंते इति तेषामनिष्टं अथ देवलमतमनुदूषयति हन्तु यत्तो जगत् गतानुगतं

लवदृशैव हि लग्नदृशं विना फलममंसत केपि करग्रहे शशिनवांशसखित्व
पराङ्मुखाः किमलमस्तु गतानुगतं जगत् २२ इति० मेल्लकाध्यायस्तृतीयः ३

गतानुगतिको लोको न लोकः पारमार्थिकः वालुकापिंडदानेन गतं मे ताम्रभाजनमिति। कश्चिद्दत्वा
नाद्यं यात्व्यवहरति तथैवान्यस्तद्वदन्योपीन्यं धपरं परावदितिभावः २२ इति विवाहवृंदावनटि
प्पन्यां करपीडनदीपिकाख्यायां मेल्लाध्यायस्तृतीयः ॥३॥ अथ स्पष्टं लग्नादिफलं विवक्षुस्तावत्
नवांशचिंतां निरूपयति तत्रादौ करग्रहोक्तनवांशोपपत्तिव्याजेन यवनोक्तं ग्रहमैत्रं स्थापयति तथा
हि लग्नं किल मर्त्यस्थानं तन्नत्यो नवांशोपि सप्तमं च जायास्थानं तन्नवांशश्च तयोः सख्यं वरवध्वोः स

36

हरायनमः
१९

स्वमतः स्वस्वयोरुदयांशास्तांशयोः स्वामिवशात्तत्सख्ये सति वधूवरयोरपि मैत्रं स्यादतो येषामेव नवांशानां सख्यं घटते
एव तुलाद्वयः पूर्वैः पठिताः तेन च यवनोक्तग्रहमैत्रस्यैव स्वीकारः कृतः तेन ततो यवनोक्तं ग्रहमैत्रं प्रमाणमिति मनसि नि
धाय पूर्वोत्तरपद्येन रचयति नवलवेत्यादि श्लोकषट्केन। अत्राध्याये सर्वाणि द्रुतविलंबितानि॥ उदयास्तयोर्लग्नस
प्तमगतयोर्नवलवयोरधिपती अनिमिषार्चितचांद्रमसायनौ स्तः तौ च गुरुबुधौ समवैरिणौ स्तस्तदा वरपतिंव
रयोर्वरवध्वोरिष्टफलेषु शुभफलेष्वपि फल्गुता तुच्छता भवति अत एतदाधिपयोर्मैत्रे सति तयोः शुभं तत्र लग्ने यदि
धनुरंशस्तदा सप्तमे मिथुनांशस्तयोरधिपती गुरुबुधौ तौ च सत्याचार्यमते शत्रू मंदहस्तिनाविन्त्यादिना मिथः समवै

नवलवाधिपती उदयास्तयोरनिमिषार्चितचांद्रमसायनौ वरपतिंवरयोः समवैरिणौ यदि तदिष्टफलेष्वपि फल्गुता १

रिणौ भवतः अतो वरवध्वोः शुभं न स्यात् तस्माद्धनुरंशो नग्राह्य इत्यनिष्टं प्राप्तमतो यवनमैत्रं ग्रा
ह्यमित्यर्थः अत्रानिमिषा देवास्तैरर्चितो गुरुः चंद्रमसोनंतरापत्यं चांद्रमसायनो बुधः नैतच्चतुरस्रं अनंतरापत्ये
ऽणविधानात् केचिदपत्यमात्रेप्यणमिच्छंति तन्न विधानादर्शनात् एवं सति मित्यपि निरस्तं यत्तु प्रायश्चित्त
स्तनो चांद्रायणमिति प्रयोगः स एवं वृत्त्यादितः चंद्रस्यायनमिवायनं चेरणं यस्मिन्कर्मणि तच्चांद्रायणं
संज्ञायां दीर्घः एवं सोमायनादि अतो ग्रंथकृता नंतरापत्ये चांद्रमसायन इति प्रयुक्तेस्य गतिमात्रं चिंत्यते चंद्रम
स इदं चांद्रमसमयनं तत्त्वज्ञिस्थानं यस्यासौ चांद्रमसायनो बुधः १॥ ॥ ॥

37

नृ॰कं॰ मि॰ बाबा

38

वि॰ दृं॰ टी॰ किंचतद्दृश्येति ततोजनः यवनसौहृदं यवनोदितं मैत्रमादियुतांस्त्वीकुरुतामु हगतोनुदादिः कर्त्तरिलोट् सौहृदमि
२० त्रस्वगतिः प्रागुक्ता कीदृग्जनः उदये लग्ने द्विपदांशोनररासंश्यंशस्तं नियच्छतीतितथा कर्त्तरिवुण् लग्ने द्विपदांशस्त्वीका
रनियमस्यासिद्धेयेयवनमैत्र्यास्य तदग्रहेदोषमाह इतरथा द्विपदांशानंगीकारे कथमस्तु। त्रपितुमास्तु। तत्कथं
क्रियस्तातनुफललग्नफलंलवानंवांशानवलंवते आश्रयते अयंभावः लग्नफलंनवभागइत्युक्तेनवांशोमुख्यः
सचद्विपदएवभाव्यः उक्तंच लग्नेद्विपदग्रहांशात्कुर्यादन्यांशकोनाशमिति अतोद्विपदांशादन्यनवांशेवरवधोर्ना
तदुदयद्विपदांशनियामको यवनसौहृदमाद्रियतांजनः इतरथाकथमस्तुकरग्रहस्तनुफलंहिलवानवलंवते र
अयेरिपूयदिनोभयसप्तमौतदयशः कलशस्यकिमागतं द्विपदतांदधतोप्यशुभदर्शनायदिद्दृषानिमिथौकिमुपेदिशु
शविधानात्करग्रहः कथंस्यादतोद्विपदांशनियमे उदयास्तांशयोर्मैत्र्याभाव्यं साचघटतुर्यरराशेर्यवनोक्तौलभ्यते ततोय
वनोक्तमेवग्रहमैत्रमाद्रियतामिति २ अन्यत्राप्यन्यांशकमन्द्यदूषयति अयेति अथप्रकारांतरे उभयसप्तमौरि
पूनस्तः समसप्तयोराशिमैत्रीसदास्येववचतुर्थदशमवत् अतोघटमिथुनयोः सदामैत्रमस्तीतिचेत्तदाद्विपदतांत्
राशितांविभ्रतोपिकलशस्यकुंभराशेरयशोऽशुभत्वंकिमागतं कुंभोप्युत्तरार्द्धेमनुष्यः उदयास्तांशयोःसमसप्त
कत्वान्मैत्रमतः कुंभांशः कथंनगृह्यतइति अत्रोत्तरं यदिकुंभस्याशुभदर्शनापापग्रहभवनत्वमतस्तत्रवांशोनो
क्त इतिप्रत्युत्तरं॥ एवंचेत्तर्हिदृषानिमिथौकिमुपेक्षितौ तयोस्तुशुभग्रहगृहत्वात्तत्रनवांशः कुतोनोक्तः ३॥॥ समाप्तम:
२०॥

अत्रोत्तरप्रत्युत्तराणि अमनुजाविति नो वृषमीनावमनुजौ द्विपदराशीनभवतः लग्नलवस्य च द्विपदत्वनियमस्य प्रा
गुक्तत्वात् शुभभर्त्तृयोरपि तयोर्न वांशस्त्वयुक्त इति चेत्तर्हि शौनको मुनिर्झषमीनेन वलवं कथमाहृतवान् स्वीकृतवा
न् । प्रहसितवदनाच मीनांश इति मीनो जलचरः कथं शौनकेनागृहीति अत्रोत्तरं समीनः शुभगृहो द्विपद
श्चास्तलवोयस्य सत्तथा मीनाद्दस्तर्दलकन्याया द्विपदत्वाच्च मीनांशः शौनकेनांगीचक्र इति चेत् शृणु प्रत्युत्त
रं तत्र मीने भवतु एवोक्तायुक्तिरस्तु परं तुलाभृतः किमस्तु तुलांशः करग्रहे स्वीकृतस्तत्स्त्र समस्य च मेषस्य

अमनुजाविति चेत्किमु शौनको नवलवं कथमाहृतवानुक्तिः शुभगृह द्विपदास्तलवः सचेद्भवतु तत्र
किमस्तु तुलाभृतः ४ द्विचरणः शुभभं च नवांशकस्तदयमेकतरः परिगृह्यते इदमसंगतमंगतवे
दितं जगति नैकवशात्किल सोऽस्त्विदम् ५

न शुभभर्त्तृता द्विपदता चेत्यत्र एवं युक्ते व्यभिचार इति भावः ५ अत्रोत्तरप्रत्युत्तरे द्विचरण इति यद्येवमुक्तं
तर्हि द्विचरणः शुभभं च नवांशक उदयास्तनवांशयोरेकतरः परिगृह्यते न तु द्वयमपि स्माकमाश
यः द्वयोरेकस्यनिर्द्धारणे तरच् तुलाभृतोस्तांशोऽप्येवं तयोरेकतरस्तुलाशुभभर्त्ता द्विपदस्तत्तस्मान्नवांशो गृहीत इ
ति अत्रोत्तरं इदमिति अंगेति संबोधने अंगतवेदमीरितमुक्तमसंगतमघटमानं । किल यतो जगति सोऽह
दमेकवशान्न भवति सोऽस्त्विदं शुभयगतो धर्मः सचेकस्मिन्नेव घटते इति ईरितमितिभावेक्तः तवेति शेषः

वि० र० टी० एवं सर्वविकल्पान्परित्य[ज्य] ज्यपरिशेषात्फलितं सिद्धान्तमाह खचरयोरिति खचरयोः स्वद्ध्याक्रांशस्वामिनोः सखिता मि
२ त्रत्वं कारणं वक्तव्यं विकल्पांतराणां निरासात् सा यदि कारणं स्यात्तदा सा सखिता यवनाध्वनि यवनशास्त्रे नि
नतमनिशायेन ध्वनतिसंवद्यते प्रसिद्ध्यतीत्यर्थः सत्याचार्यमते तु तयोर्मैत्र्यभावाद्यवनमैत्रमेव प्रमाणमित्यर्थः
ननु सत्यमते वैरसंभवात्कुंभांशत्यागः इति चेत्तत्राह कलशेति कलशसिंहौ वनाबुदयाक्षयोर्नवांशौ तौ पात्रत्सौ त
स्यौ तत्पतीतयोः शत्रुताउभयोर्यवनसत्यशास्त्रयोरपि परिणमतिपरिपाकं व्रजति शनिसूर्य वैरमुभयोः सम्म
खचरयोः सखिता यदि कारणं ध्वनति सा नितरां यवने ध्वपि कलशसिंहनवांशपशत्रुतापरिणम
मुभयोरपि शास्त्रयोः ६ अथ तयोः समसप्तसुहृत्पथः कथमसूक्ष्मगतिः स च नैकधा इत हिलम
गतान्यनुमेनिरे तदखिलैः खलखेटगृहाण्यपि ७ ॥
तमिति नकेवलं सत्यमते वैरसंभवेन कुंभांशत्यागः इति वाचोयुक्तिर्युक्तेति भावः ६ नन्वेवमंशग्रहमैत्र्यादिकं
विचार्यते तर्हि राशावपि कथं ना विलोक्यत इत्याशंक्य परिहरति अथेति अथानंतर्ये हि यतः तयोः शास्त्रयोः
समसप्तमसुहृत्पथः समाश्च ते सप्त सुहृदां पथः समसप्तानां सुहृत्पथः समसुहृत्पथः समासांतो प्रत्ययः व
वधस्थानराश्योः समसप्तकत्वादुभयमतेपि समसप्तकराश्योर्मित्रत्वमार्गः अथमसूक्ष्मगतिरपि तु सूक्ष्म
एव सप्तसुहृत्पथराशिकप्रकारो नास्ति तत्कालमैत्र्यादेरपि सद्भावात् उक्तं च नृणामित्यादिना तत्तन इतिविवा
धा०का०१
रामाय नमः
४०
२२

अथ प्रकृतस्य दृष्टान्तमाह इतीति इत्युक्तहेतुभिः सिद्धं यवनादयस्तुलाञ्छितुमो मिथुनः प्रमदा कन्या धनुषः प्रथमखंडं प्र
वार्द्धं द्वैकांत्वे एतन्नवांशजातमखंडफलं पूर्णफलं जगुरित्यो चन्द्र तथाहि धनुःपूर्वार्द्धं कुंभोत्तरार्द्धं मिथुनतुलाधरक
न्याद्विपदराशयस्तत्र धनुषो लांशो मिथुनस्तत्स्वामिनो गुरुबुधयोर्यवनमते मैत्रमतो धनुरंशः शुभः एवं मिथुनांशोपि
तुलायास्त्रयस्त्रिंशांशो मेषस्तत्स्वामिनोः कुजशुक्रयोर्यवनमैत्रमतस्तुल्यांशः शुभः कन्यायास्त्रयस्त्रिंशांशो मीनस्तत्स्वामिनोर्गुरु ५१
मते बुधयोर्यवनमैत्रात्कन्यांशः शुभः कुंभस्यान्त्यांशः सिंहस्तत्स्वामिनोर्मैत्राभावात्कुंभांशो न शुभः अत एतेन वांशाः शु
भाः सर्वे स्मृताः अत्र चाहुः प्राग्लग्ने द्विपदगृहात्कुर्यादन्त्यांशकोदयो नाशं द्विपदे स्वपि कन्यातौलिमिथुनधन्वंशकाः

इति तुलाञ्छितुमप्रमदाधनुःप्रथमखंडमखंडफलं जगुः सततमस्तपतिद्विषदीश्वरं नवलवं ध्यपतिं त्यजेत् ८ वलव १

शस्ता इति अत्र ग्रन्थकृतोभिप्रायः सप्रपंचं वर्णितः पारमार्थिकत्वेन दर्वाचीनानां नृयनावरणमात्रं तद्यथा तत्त्वया
सिद्धांतितं तुलादिसूक्तनवांशेषूदयास्तांशयोः खेचरयोः सखिताकारणमिति तर्ह्यन्येषामंशानां दधिपयोः सत्यपि मै
त्रे कथं त्यजसि अशुभदत्वादिति चेन्न रुषांशस्य सत्यपि मैत्रे परित्यागात् अमनुजत्वादिति चेन्न हि शीनकेनमीनांशः
कथमादृतः शुभगृहद्विपदास्तलवः स इति चेत्तुल्यांशः कथमाद्रियत इति त्वयैवोच्यते उदयास्तांशयोरेकतरस्मादृ
शोगस्वत इति चेत्तदपि न जगति नैकवशात्किल सोऽहृदमिति त्वयैवोपन्यस्तत्वात् अथ चेन्नवेदमभिप्रेतं परिशे
षात्प्राग्लग्ने द्विपदगृहादित्यागमबलादुदये द्विपदांशनियम इति तदस्माकमेव फलितं मनोभिलषितं आगमर।

वि०वृं०टी० व कथं तुलांशादिषु न स्वीकर्तव्यः किमर्थं ग्रहमैत्रं कारणांतरं कल्पनीयं कल्पनालाघवात् शौनकेन मीनांशस्यामनुज्ञ ५२
२२ त्वेपि स्वीकाराच्च अतो न यवनमैत्रशास्त्रस्य संस्थापनं युज्यते किमनेन नवलवाधिप तीत्यादिना ग्रंथसंदर्भेण अ
तएव वराहः ज्योतिःशास्त्रमसिद्धं विप्रतिपत्तेर्नयोग्यमस्माकमिति अतो वराहेण यवनमते केषांचिदेवं मतमित्यु
क्तं सत्योक्तं ग्रहमैत्रं बहुमतमतः सर्वजनप्रसिद्धतरं यवनमैत्रं त्वेकदेशीयमिति महद्भिरुपेक्षितं किमर्थमत्र।
७ ग्रंथकृतोऽभिनिवेशः किमर्थं सत्यादिभिः उच्यते ग्रंथकृद्भिः स्वगौरवार्थं किंचिद् पूर्वं वक्तव्यं दृष्टैव महताम
युक्तिः किंचिद्दूषणीयेत्येवं कृत्वा अथैषामप्यंशानां विशेषमाह अस्तपतीति अस्तस्य पतिस्तस्य द्विषच्छत्रु
लवपतिः कुरुते लवलग्नयोः पतिमृतिं त्रिवसुव्ययवित्तगः नवलवास्तपतिः प्रतिहंत्यस्तं मृगदृशः स्वनदं स
१ रीश्वरो यस्य नवांशस्य तथास्यानादिवलैर्वध्यो हीनः पतिर्यस्य तं नवलवं त्यजेत् न स्वीकुर्यात् ।भयोस्तथा ९॥
न ८ अथोदयास्तशुद्धिमाह लवेति लवपतिर्लवलग्नयोस्त्रिवसुव्ययवित्तगः पतिमृतिं कुरुते अंशाधिपतिरं
शाल्लग्नाद्वा ३।८।१२।२ स्थितो वरं हंतेत्यर्थः इयमुदयशुद्धिः अथास्तशुद्धिः नवलवेति नवलवाद्दस्तं सप्तमं तत्।
स्य पतिस्तदस्तभयोस्तयोर्लवलग्नयोरस्तभे सप्तमभवने तयोस्तयातद्वत् त्रिवसुव्ययवित्तगो मृगदृशो वध्वा अ
स्तमाणान् प्रतिहंति। नवांशात्सप्तमाधीशेन वांशात् सप्तमाल्लग्नसप्तमाद्वा ३।८।१२।२ स्थितो वधूहंता ननु पूर्वैर्यवना
दिभिर्नवांशाधीशस्य नवांशोलग्नेच हृष्टो स्त्यामुदयशुद्धिरुक्ता कथमत्रोक्तं त्रिवसुव्ययवित्तगइति उच्यते षष्ट

रामायनमः
२२

नि

द्वितीयभवनं द्वादशमेकादशं न पश्यति स्वस्थानाद्वीक्षितो गृहोन्यानि भवनादि तिवचनात्त्रिकमुख्ययवित्तगइतिवचो। 43
भंग्याग्रहादर्शनमेवेति न विरोधः तथाहि। ग्रहस्थानाद्यदेकादशं तस्माद्गृहस्तृतीय एव एवं यत्रस्थितोष्टमराव
एवं द्वितीयाद्द्वादशे द्वादशाद्द्वितीय इति ९ अथान्यैः केवलमंशदृष्टैवोदयशुद्धिरुक्तायुतः स्वनाथेन विलोकि
तो वा नवांशको लग्नगतो नराणां हंत्यरिष्टानि तथापमृत्यु कलत्रसंस्थश्च निर्तं विनीनामिति तद्दलाभे लग्नदृष्टा
वापश्येद्यदंशाधिपतिर्विलग्नं लग्ने यवास्यादुदयास्तशुद्धिः अस्तांशनाथः स्मरभं विलग्नात्पश्येत्तदास्तांशविशु

उभयदृक्फलदाबलदार्ढ्यतो लवदृगुद्धहते कियदूनताम् तदिह केवलदृशः ×लग्न ९
फलं शाकलितं कलितं यवनेश्वरैः॥ १०॥ ॥ ॥ ॥

द्धिरुक्तेति अत्र तुल्यबलग्नयोरिति यौगापद्यमुक्तं तत्कथमत आह उभयेति उभयस्य दृक्नवांशस्य लग्नस्या
पि या दृष्टिरित्यर्थः सा फलदा स्यात् कस्माद्बलदार्ढ्यतः बलस्य दृढत्वात् लग्नं शरीरमंशस्तत्तेदवयवरूपः उभ
यदर्शने सति सम्यक्फलमिति कियच्च तदूनं च तस्य भावः कियदूनता केवलमंशदृष्टिः किंचिदूनफलेत्यर्थः
ततः इह विवाहे केवललग्नदृशः फलं शाकलितमद्धितं यवनेश्वरैः कलितं लद्धितं शाकलं ज्ञानमस्येति ज्ञाता येइ
तच्च अंशदृष्टिं विना केवललग्नदृष्टा फलादूनेत्यर्थः १०॥

अमुमेवार्थंयुक्त्याद्रढयति स्पृशानीति अवयविन्यवलोकितेसत्यवयवः कदाचित्किमदृश्यतांनस्पृशत्यपितुकदाचना।
वयविनिदृष्टेपिकश्चनावयवोनदृश्यतेततः अमतानभ्युपगताकेवललग्नदृग्यैस्तेषामुभयदृगभ्युपगन्तॄणांनात मतं
र्किकसहमपितुतर्कसहंनद्वयंसमुपास्महेऽनुसराम ११ तत्रकेवललग्नदृष्टिंमन्यमानःपरऽप्राक्षिपति नन्विति न।
नुग्रहोइहविवाहेऽप्रशयतिर्लग्नविलोकनेसतिनिजंनवांशंकलयतिपश्यति लग्नान्तर्गतत्वात्॥ विपक्षेनिष्टमाह य

स्पृशातिकिंनकदाचिददृश्यताम् वयवोवयविन्यवलोकिते अमतके
वललग्नदृशांनतन्मतमतर्कसहंसमुपास्महे ११ ननुनवांशकमंश
पतिर्निजंकलयतीहविलग्नविलोकने यमवलोकपतेसततोःपृथ
ग्यदितदिष्टफलायजलांजलिः॥ १२॥ ७ ॥ ७ ॥

मिति नवांशपतिर्यंनवांशंपश्यतिसनवांशोयदितनोः सकाशात्पृथग्भिन्नस्तदाइष्टफलायलग्नशुभफलायतत्
वापिसंमतायजलांजलिःस्यात् मृतायहिजलांजलिर्दीयतेतेनोलग्नफलंमृतमेवेत्यर्थः तत्फलंहिलवानवलंव
नइतिलग्नफलस्यनवांशाधीनत्वात्तस्यततःपृथक्त्वेलग्नफलंगतमेवेत्यनिष्टप्रसंगः १२॥ कृष्णायनमः॥

रामायनमः
२२

अन्यत्राप्यनिष्टमशुभयद्दृष्टिं मन्यमानः स्वयमाह अपृथगिति ननु होरा नवांशश्चेद् पृथग्लग्नान्तर्गतनवांशास्ति तदात
तुं लग्नं पश्यताधिपेन लग्नस्वामिना सोनवांशो निरूपितो दृष्टश्च स्यात् रूपावलोकने। चुराद्दिः केनकइव प्रण
यिना प्रणयः प्रेम तद्वस्यास्तीति तेन भर्त्रा तरलो हारमध्यमणिरिव कीदृशेन मृगदृशो गनाया हृदये नयो हारस्तं प
श्यतीति तेन कीदृक् सतरलद्युतिस्तरला चंचला द्युतिर्यस्य यथा प्रियेणाङ्गनाहृदयगे हारे दृष्टे तदन्तर्गतो मणिरपि
दृष्ट एव तथा स्वामिना लग्ने दृष्टे तदन्तर्वांशोपि दृष्ट एवेत्यर्थः अतो नवांशपतिना नवांशो द्रष्टव्य इति यत्त्वयोच्यते

अपृथगस्ति स चेन्ननु पश्यता तनुमसावधिपेन निरूपितः हृदयहारदृशेव मृगीदृशः प्रणयिना तरलस्तरल
द्युतिः १३ ननु पतिस्तनुमस्तमथास्तपो यदि न पश्यति नश्यति तत्कृतम् इति परः परमत्र मते पतेह्लवतरो
वतरौद्र इवाशनिः १४॥

तद्वर्थमित्यनिष्टप्रसंजने अतः प्रागुक्तकालमीमांसया च नवांशपस्य लग्ने तदन्तर्गतनवांशे च दृष्टिरूपेयेति सिद्धं
१३ लग्नपेन लग्नमस्तपेन चास्तं विलोक्यमिति केषामपि मतं दूषयति तनुपतिरिति यदि तनुपतिस्तनुं न पश्यति।
अस्तपो लग्नास्तप्रमाधीशोस्तं लग्नास्तप्रमं न पश्यति न दा तत्कृतं ताभ्यां लग्नास्ताभ्यां कृतं जनितं शुभं नश्यति इति
परः कश्चिदाह वदाहो अत्रास्मिन्मते लवतरौ नवांशरूपवृत्तेरौद्र उग्रो शनिर्वज्रं खड्गो वा परमत्यर्थं पतेत् अयं
भावः अस्मिन्मते लग्नास्तमात्र शुभ्युपगमेन नवांशकविचारणाद्द दरान्नवांशकफलोच्छेदप्रसङ्ग इति॥१४॥=॥

वि० म्हं० टी० एवं सद्युक्तिकामुदयास्तशुद्धिमुक्त्वाथ जन्मराशिलग्नाभ्यामंशशुद्धिमाह जननेति जनने जन्मकाले यल्लग्नं यच्च भं राशि 46
२४ स्तयोः सकाशान्मृतिशासितुरष्टमस्थानपतेस्ताभ्यामेव मृतिगतस्याष्टमस्थानस्य गृहस्य च राशीनां नवांशका यदि
विवाहकाले तनुगताः लग्नस्थिताः स्युस्तदा वधूः रतिलका विधवा तिलकाय मृताय भर्त्रे जलांजलीः स्रुवते अन
पत्यत्वात्स्वयं ददातीत्यर्थः यथा कस्यचिज्जन्मलग्नं वृषो जन्मराशिश्च कर्कस्तयोरष्टमभवने धनुःकुंभौ तयोरा
धिपौ गुरुशनी एतौ निर्याणकाले चित्त्रे धनुषि कुंभे वा कर्कस्थनवग्रहः स्थितः स चेच्छुक्रः तदा तेषां गुरुशनिशुक्राणां
विवाह राशयो ९।१२।१०।११।७।२ भवंति एषामन्यतमस्य नवांशो लग्नगतश्चेत्तदा परिणीता स्त्री विधवा नपत्या च भवेदि
व जननलग्नभयोर्मृतिशासितुर्मृतिगतस्य राशिनवांशकाः तनुगता यदि तत् जननेव वधूः रतिलका तिलकाय
जलांजलीन् ॥१४॥ यलिवृषं जननर्द्धाविलग्नयोर्भवनमष्टममभ्युदितं न्यजेत् सितपुलस्त्यमते न न दोषतानन [illegible]
वेवध्वा अपि जन्मलग्नाज्जन्मराशेश्च विचारः १५ अथाष्टमलग्नदोषं तदपवादं चाह व्यलिवृषमिति जननर्क्ष
लग्नयोर्जन्मराशिलग्नयोरष्टमं भवनमभ्युदितमुदयगतं विवाहे त्यजेत् कीदृशं व्यलि वृषं वृश्चिकवृषव्यतिरि
क्तं वृषवृश्चिकावष्टमावपि नत्याज्यावित्यर्थः अत्र हेतुमाह सितेति तयोरलिवृषयोरीशता स्वामिना तत्समा
वेदि लग्नाधिपः सखा वानयोरिति हेतोः सितपुलस्त्ययोर्मुन्योर्मतं दूषणं न समेति नतत्पदं राशेरष्टपलत्वं ए
तदुक्तं भवति मेषस्याष्टमो वृश्चिकः उभयोश्चैकः स्वामी कुजः एवं वृषतुलयोरपीत्यनेनाष्टमत्वेन दोषः केचित् कृ० स्वः
२५

ते च भीम क्षेमार्ध्यं दद्यात् स्वेकादश्योरंतरं घटी मासी त्रिपदी रं तरं त्यजेत्

अथैषां संधीनां फलमाह संध्याविति संध्यो तिथ्यन्तलग्नादिसंधिकाले पुरंध्री स्त्री पुत्रं च शोकमेति प्राप्नोति यदि संधिसंधि स्तदा सर्वं ध्यान्तनप्रज्ञा वा भवेत् प्रसंगेन मृत्युमाह निशीथफलमाह वदन्तीति निशीथमर्धरात्रं मध्याह्नं दिनार्धं तयोः संधिस्फुटां विवाहितां कन्यां नाथिन्तदा मानेन वरहितां वा स्या वत्साषत्यानि मुनयो वदंति प्रमाणमुक्तं ग्रंथांतरे मूर्त्तेः कालो निवसति नक्तं निशायां दिने दलेच स्यात् दशपूर्वं दश परलमस्मादुर्ज्यानि हि पलानीति २१ अथ मूलादियोग संधीनां विशेषमाह मूलेति मूलादियोगानां नक्षत्रपंचमेषु पाप्यस्वि तिथिषु रे. ज्ये. श्ले. नक्षत्रेषु पूर्वरीत्या यदागतम संधौ पुरंध्री पुत्रं च मेति वंध्या मृतप्रजा वा यदि संधिसंधि वदंति वा स्याः कन्या नाविमृढां निशीथमध्याह्न दिनसंधिस्फु

टाम् २१ मूलवेधुं तवरीय साचयत्यंच मे शुचनिधिष्वंतरं रेवती दूषणे नाद्ये तदप्यागनाहि गणमन्त्रजे सुधीः २२ नक्षत्रयोगतिथि संधिषु नाडिकेकानि पुष्प विंशति पलैः सहितो भयत्र कर्कालिमीन तनुसंधिषु दिके वांतरं च द्विगुणं सुधीस्तत्त्यजेत् एवामतादेत नुत्यं पूर्वं पश्चाच्च त्यर्धः लानि त्याज्यानि शेषविवरे ष्वपि पंचपत्रं २३॥ नक्षत्रांतसं ग्रेत्यादीनां संधिस्थव हार्थम ध्यागत्यानीयपठति २२ नक्षत्रेति नक्षत्रयोग तिथीनां संधिष्वेका नाडी कमेणति पुष्प विंशति पलैः सहिता उभयत्र पूर्वं पश्चाच्च त्याज्या ११५ नक्षत्रस्य ८ योगस्य १२ तिथेः संधिरित्यर्थः लग्नसंधिमाह कर्कालीति कर्कवृश्चिकमीनलग्नानां विवरेषु संधिषु दशपलान्युभयत्रांतात् पूर्वं पश्चाच्च त्याज्यानि शेषाणां लग्नानां विवरेषु संधिषु पंचपंचपलान्युभयत्र त्याज्यानि एष संधिरस्थानामपि ज्ञेयः लग्नोपलक्षणत्वात् २३॥६७

अथ मासस्य संधिमाह अमेति अमा नामावास्यायाः प्रांतेयोगेन निषिद्धये न समं सह चतुर्दशी प्रतिपत्साहित्ता मंगलं नोपदधाति धार
यति अत्र हेतुमाह यस्मात्तत्र तिथिद्वये लोकं पृणाति ... लोकं पूरणातीति पृथान्येन पूरणयोः कर्तृदिशाः श्रितत्वात् तस्मा
लोकस्य पूरण इति भ्रमः निषेधः अन्यत्रा अपूर्व्वत्वेकः पीयूषवपुरमृतशरीरः अर्द्धोदवपुष्मान् प्रशस्तदेहो ना
स्ति कृष्णपक्षे चतुर्दश्यादिषु चेद्दृष्टस्ताभ्यां तावादिनमर्द्धः अनेनाब्दस्य बालत्वाद्द्वितीयापि निषिद्धेति नन्वनेन

अमा तिथिः पार्श्वतिथिद्वयेन तन्मंगलं मंगलमत्र पादधाति लोकं पृणात्यत्र तिथिद्वये नायस्मा
त्तपीयूषवपुर्वपुष्मान् २४ उदेति चार्यं प्रतिपत्सु पश्चात् कृशोपि वर्द्धिष्णुतया प्रशस्तः
दीपांतरस्थोप्यफलो हि तावत् यावन्न दृष्टो निजधाम्नि नाथध्वनीनः २५

बंधमाह उदेतीति अयं चंद्रः प्रतिपत्सु मासौ सामीप्ये सप्तमी प्रतिपदंते तत्समीपे च दृक्कर्मादि संस्कारवशा
दुदेति उदितश्च कृशोपि वर्द्धिष्णुतया वर्द्धमानशीलतया प्रशस्तः श्रमः अतोस्य न बाल्यदोष इति सूचित
म् तस्यापि विशेषमाह दीपांतरस्थः अन्यत्र दृष्टस्य देशांतरे दृष्टोपि यावत् ध्वनीनयना नायं स्वदेशस्थजननेत्र
गोचरः अतो ध्वनीनो विषयीन तावदफलो न फलदः अध्वन्यलंगच्छतीत्यध्वनीनः अध्वनो यत्खौ वित्यसल